The PARASHURAMIAN

Let all the ends thou aim's at, be thy Country's
Thy God's and Truth's.

—Shakespeare

VOL. XXXV 26TH JANUARY 1951 NO. 1

EDITORIAL COMMENTS

An Appeal:—This Number is published earlier than usual, and in quite a reduced form. We hasten to add our explanation to the readers. We are going to publish a special Number of the Parashuramian in March, It will be 'Prin. Dandekar Number', and will be in the nature of a fitting tribute to our worthy Principal on the eve of his retirement. For this Special Issue we have invited articles from distinguished persons in various walks of life, who have come into close contact with Prin. Dandekar. To commemorate the devoted services of Prin. Dandekar to the College, to the S. P. Mandali and to the public of Maharashtra, Prin. Dandekar-Satkar-Samiti has issued an appeal for Funds over the signatures of eminent scholars, industrialists, doctors etc. The funds (target figure is Rs. 25000) will be devoted to instituting a scholarship in the University of Poona, and prizes in the College and the Highschool. Other objects include a library of Philosophy and Religion with a special collection of the works of the saints of Maharashtra and other Provinces. We earnestly appeal to the past and present students of our College to make a generous contribution to the funds, before the 1st of March and help to make the scheme a success,

College News:—The Inaugural Address was delivered by Prin. Dandekar on 21st June 1950. On the 20th June a condolence meeting of the staff and students of the College was held to express their sorrow at the sudden and tragic death of Sane Guruji, a distinguished past student? Prin. Dandekar in touching words spoke of the spirit of service and selfsacrifice shown by Sane Guruji in the cause of the Motherland.

On the 8th of August, a Farewell function was arranged to give a send-off to Prof. R. N. Chapekar and Mr. S. D. Deodhar. Prin. Dandekar presided, and wished *bon voyage* to both. The 15th of August was celebrated as the Independence Day. The Flag was hoisted by Prof. Bhide (Vice-Principal), who then addressed the students on their duties in a short and business-like speech. (On 25 Nov. as a part of UNO week, a lecture was delivered by Prof. Oturkar on the aims and achievement of the United Nations. On 16th of December the meeting of staff and students of the college was held to mourn the sad and unexpected death of Sardar Vallabhbhai Patel. Prin. Dandekar spoke in eloquent terms of the services of this great builder of Modern India. The College observed mourning for a week and the Social Gathering was postponed.

The Triennial Inspection Committees of the Poona University, consisting of Rev. J. Duhr, Prin. Shri Ram Sharma and Prof. K. R. Gunjikar (Arts side); and Dr. H. J. Taylor, Dr. R. C. Shah, and Dr. Bal (Science side), visited our college on the 19th and 17th of January 1951. The Members were taken round by Prin. Dandekar and Prof. Bhide, and were satisfied with the working of the Arts and Science sides. On the 26th Jan. The Republic Day was celebrated The National Flag was hoisted by Prin. Dandekar who then addressed the Students.

Destinguished Visitors

7-7-50—S. G. Barve, I. C. S. Municipal Commissioner, planted a mango tree in the College garden and addressed the students on the importance of 'Vanamahotsava'. 29-7-50—Rajakavi Yeshvant inaugurated the activities of the Debating union.

1-8-50. Prof. G. B. Sardar addressed the students on the secret of Tilak's popularity, on Tilak Anniversary Day celebrated under the auspices of L. T. M. Library.

11-9-50—Hutatma Date Anniversary was celebrated when Shri. Nanasaheb Kunte, M. L. A., Parliamentary Secretary addressed the students and awarded Date Prize to Mr. Gadgil V. V. (Maths.)

14-9-50—The third *kausik* series of lectures was delivered by Prof. N. R. Phatak, Professor of Marathi in the R. R. College, Matunga. The subject was Shri. *Dnyanadev*. The Hon'ble Malojirao Naik Nimbalkar, Minister for Industries, Bombay State, presided over the Inaugural lecture.

2-10-50—Gandhi Jayanti was celebrated when the Hon'ble Bhausaheb Firodia, Speaker, Legislative Assembly, spoke in glowing terms of the message of Mahatma Gandhi.

University News :—On the 28th August 1950, The Convocation Address was delivered by Dr. M. R. Jayakar who spoke on the reconstruction of the educational structure.

Members of the Staff: (Mahamahopadhaya, D. V. Potdar's 61st birthday was celebrated on the 29th October with great ceremony. Mr. Godbole, Chairman, Public Service Commission, and a past student of N. M. V. High School presided. Prof. Potdar was a distinguished professor of this college, and a life member of the S. P. Mandali. He is now the Chairman of the Managing Council. We wish him long and happy life.) Prof. S. V. Kale, who is in America at the Columbia University, distinguished himself in the A. M. (our M. A.) Examination standing first among the candidates. Now he is busy with his studies for the Ph. D. We wish Mr. Kale good luck and a happy new year, Prof. R. N. Chapekar left for Germany for higher studies and is now at the Heidelberg University studying for his Ph. D. in German Language and Literature. We look forward with keen interest to his return in our midst with greater honour. We welcome in our midst Prof. Sirsikar M. A., Class II (Political Science); Dr. Rajopadhye, (PH. D in Physics); Father De Fleury, Licence es lettres, Paris University (French); and Prof. Wadgaonkar M. A. (German).

We are glad to hear that Prof. Hulyalkar who attended the Philosophy Congress session held in Calcutta during X.' Mas. has been elected as one of the Local Secretaries of the Session to be held in Poona next year. We learn that Prin. Dandekar has been elected Sectional President of Ethics and Social Philosophy at the next Session. Prof. Bhide, Prof. Bhave, Dr. Ghate and Dr. Rajopadhye attended the Session of the Indian Science Congress at Bangalore. Prof. Oturkar attended the Indian Political Science Conference held in Calcutta, and read a paper on 'Federation as an instrument of Democracy.' He also attended the Session of the

History Conference at Nagpur. We congratulate Prof. Oturkar on his election to the Board of University Teaching and Prof. Watve on his reelection to the Board of Studies in Marathi (Bombay University). Prof. Watve was the Chief Guest of the social Gathering of past students in *Tritapo-Mahotsava* of the City High School, Sangli. We congratulate the following members of the staff on their election to the various Boards of Studies :

Prof. Sirsikar (Politics and Sociology); Prof. L. B. Harolikar (Philosophy); Prof. M. K. Paranjpe (Physics);

Prof. Mangrulkar was president of the sectional Marathi Literary Conference held at Mangalvedha in Nov. 1950. Prof. Walimbe has been appointed editor of महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, a Journal of the महाराष्ट्र साहित्य परिषद्. Dr. P. G. Sahasrabudhe delivered a series of lectures in Marathi, on राष्ट्ररचना. Prof. Sattigiri has begun his evening lectures for the benefit of the Inter Arts students. Prin. Dandekar gave lectures on हरिपाठ in simple Marathi to the Peons of the College and Mr. N. R. Dandekar (Demonstrator in the Zoology Dept.) Mr. Waghdarikar a tutor in the Economics Dept. are conducting every week social welfare classes in our College which are very well attended. Members of the Biology Dept. arranged many scientific and educational Film shows for the benefit of our Students.

Prof. Sattigiri is elected one of the Vice-presidents of the newly started University Teachers' Association. Prof. Hulyalkar and Mr. Sovani of the Science Dept. are members of the Managing Committee of the Association.

Academic Honours :—We heartily congratulate the following on their unique success in the University Examinations:

B. A. Honours (First Class): M. R. Kulkarni; Prabha Parulekar; D. R. Pendse; M. S. Shrinivasan.

B. Sc.—R. A. Digikar Principal Maths. (Bombay). G. N. Acharya Principal Physics (Poona). } (First class with Distinction)

First Clsss: Miss Leela S. Kale; G. V. Joglekar, S. D. Deodhar; V. K, Phansalkar; V. A. Saraf.

B. A. (Hons.)—Mr. S. V. Vaidya was awarded H. L, Lagu Prize of Rs. 55/-; and Miss Kusum Mandke was awarded Sau. Umabai Gokhale Prize of Rs. 100/-.

Inter Arts—Mr. S. R. Kawle stood first in the University.

Inter Sc,—22 students secured First Class.

Mr. M. S. Deshpande won the following awards

(1) Dr. Miss Yamunabai Abhyankar Scholarship of Rs. 25/- P. M.

(2) G. R. Deshmukh Physics Prize of Rs. 100/-

(3) H. H. the late Shri. Sau. Gangutaisaheb Scholarship of Rs. 30/- P. M.

Past Student Corner: Mr. *D. R. Pendse* who secured First Class in Economic (Hons.), at the B. A. examination 1950, sailed for England some time ago, and has been admitted to Sidney Sussex College Cambridge, for Economics-Tripos. Mr. Pendse was a brilliant student of N. M. V. High School, and graduated from S. P. College. Mr. Pendse will stay in England for 2 years. We wish him great success in his Tripos.

Mr. S. D. Deodhar: The Son of Prof. Deodhar, a sportsman-scholar, sailed for U. S. A. in August last for higher studies in Chemistry. Sharad Deodhar distinguished himself since his school days in all sports activities, esp. Cricket, Table Tennis and Badminton; and won honours for himself and his College in the Inter Collegiate, Inter University, and Maharashtra Tournaments, and crowned his achievement by winning the Test Cap in Cricket. He showed equal brilliance in his scentific studies and secured a first at the Inter Sc. and the B. Sc. (Chemistry Principal). He was awarded a fellowship of 110 Dollars per month at the Pensylvania State College, situated nears Philadelphia. Sarad has taken Food Technology as his Principal subject for the M. S. degree in 2 years and Ph. D. in 3 years. Mrs. Tara Purushottam, his eldest sister, who similarly left for America two year ago is at the same University busy with her work for Ph. D. in Bio-Chemistry and Nutrition. Miss Shyama Deodhar is at Michigan University. We wish Sharad Tara and Shyama, three brilliant Parashuramians, success in their University career.

Mr. V. G. Vidwans was a student of our College from 1938 to 1940. After passing his Inter Sc. examination, he kept one term of Jr. B. Sc. and then joined The Ammunition Factory as Mechanical Apprentice and in 1945 was sent to England as a trainee under Bevin Scheme. After his return, he was appointed Assistant Foreman. In October 1950, he again sailed for England for special comparative study of Production Plants in Ammunition Factories there. India needs highly qualified technicians. We wish this old Parashuramian success in his higher Technical study of Ammunition Produ-

ction. **Mr. Karekar**, a distinguished Parashuramian has sailed for England for higher studies in Psychology. He stood in the 1st class (Phil) at the B. A. and was appointed Fellow in our College. He is admitted to the University College, London We wish him success. Mr. **V. R. Joshi** of the Jr. B. Sc. Class is granted Air-Force Commission and we wish him life of devoted service in the defence of India.

Sports Honours:—This year we lost the David Cup by a narrow margin and that too, because two of our best players Nana Joshi, and Dravid were unable to play. Our cricket Team has a glorious tradition. We wish our boys good luck next year. Our congratulations to Nana Joshi on his inclusion in the All India XI playing against the Commonwealth XI at Delhi and also at Madras; to Dani H. T. who played for Maharashtra in the Ranji Trophy, and to Durve, Sontakke and Bhave who played for the University XI.

In the Inter-collegiate sports, we monopolized the Team events and won in Hututu, Atyapatya, Basket Ball, Tug-of-war, Ladies Hututu and Khoko. We congratulate these Teams, and their Captains and specially D. W. Shedge, Sushila Godbole, Tilak. S. S. Patil R. A. and Katre. We congratulate the Runners-up in other Team events.

In Individnal items, we congratulate Mr. Jog, (Single Bar) Mr. Bhagwat (High Jump) Bhosale S. G. (Boxing), Padhye A. H. (Malkhamb) and Sohoni Leela (Swimming) the Winners. We congratulate the Runners-up in individual items.

Mr. B. J. Mohoni our Cricket coach has once again been selected to umpire the Test Matches held at Delhi, Calcutta and Madras, and was highly praised for his quick and correct dicisions, and his smart dress including his white Panama hat. Our congratulations to Mr. Mohoni.

We congratulate Mr. N. H. Kulkarni and Miss Saroj Kulkarni, on winning the 1st and the 2nd prize respectively in the Essay Competition held under the auspices of L. T. M. Library. Last but not least, our felicitations to Prof. Malegaonkar, Chairman of the G. M. C. who was all smiles and cheers to the boys and the girls, and Prof. S. D. Gokhale, our representative on Inter-Collegiate Sports sub-committee, who took keen interest in the sports activities of our Students.

N. C. C. :—Our 'C' Coy., this year was judged to be the most efficient Companv in the Poona Battalion, and was awarded the Championship Trophy— The Padamji Trophy, and also the New Sinhagad Trophy donated by the Poona Sub-Area. In Platoon Drill competition No. 8 Plt. won the Kaikobad Cup and the Sinhagad Trophy. Ours was the best Shooting Company, Cadet Jagdale. S. E., best shot in the Battalion winning the Rohington Baria Cup, In Training, Arms Maintenance, Office work, and General Impression our Company scored 200 Marks out of 200. We cannot sufficiently praise these glorious achievements of 'C' Coy. In recognition of its efficiency, the Company is awarded its own Flag and distinctive efficiency badges for the cadets. We heartily congratulate the cadets, the officers and Capt. Dabadghao. We hasten to offer our felicitations to the dear old Captain in anticipation of his long awaited promotion to the rank of Major, even before it is gazetted.

Hearty congrats. to 2/Lient D. V. Kulkarni on getting his Commission, and to U/o Chaudhari, U/o Abhyankar and Sgt. Jatar, on their snccess in the 'C' certificate Examination.

1st Bombay Arm'd. Sqn. N. C. C. Troop No. 2 :—We congratulate Lient. Deshpande and cadets on their good performance in the Annual Training Camp held at Nagar. Lieut. Deshpande successfully carried out his training at Ambala. Cadt. Paranjpe and Cadt, Khebade stood first in shooting in the whole Squadron.

The Social Gathering :—Owing to the sad demise of Sardar Patel, the function had to be postponed. The chief Guest, Mr. M. R. Masani found the revised dates inconvenient, and the Address had to be cancelled. But other items of the programme viz. Ladys' drama आंधळ्याची शाळा. and Gents' drama वंदे भारतम् as well as light *entertainment* by student artists and a film show "Edison the Man." were carried out. The Arts Exhibition showed the talent of our students in painting, Rangoli, Photography and embroidery. We congratulate Dr. P. G. Sahasrabudhe, and the G. M. C. on their tireless efforts in making the gathering a success, in the face of unavoidable difficulties.

Music Circle:—We are glad the Music circle is revived under the able guidance of Prof. Mangrulkar. We congratulate Prof. Mangrulkar and the Secretaries on their success in arranging good music (vocal and instrumental) programmes. Our congratulations to Miss Vimal Wakde (Sr. B. A), one of the secretaries, on

winning the 2nd Prize in Tansen Vishnu Digamber Music Competitions held in Calcutta in November.

We deeply regret to record the sudden and tragic death of *Sane Guruji*, an illustrious past student of our college (then the *New Poona* college). We have a vivid memory of that lean short figure of Sane Guruji with a touch of melancholy in his eyes. doing his work as Fellow in the New Poona College. His plain dress, white Khadi shirt, Khadi short coat and Dhotee reaching up to the knee, gave one the impression of an austere anchorite. After passing his M. A., in 1923, he joined the Khandesh Education Society. But Guruji was meant for higher patriotic work. When the call came in 1930, he threw himself heart and soul into Satyagraha movement, and he was in Jail at Dhulia, Trichnapalli, Nasik and Yerawada from time to time. In 1946 he resolved to fast unto death for the rights of Harijans at Pandharpur. In 1948 he fasted for 21 days for Gandhiji's murder. He devoted himself to राष्ट्रसेवादल, the weekly साधना and :the fulfilment of his long cherished idea of प्रांतभारती. He died in harness, rather he put an end to his active life.

Most of Guruji's poems, novels and stories were born in prison. The Gita was dearest to his heart and he carried out its message of selfless devotion to duty in his lifetime. रामकृष्णपरमहंस, रवीन्द्रनाथ, and गांधीजी were his Masters. Devotion to God, love of Nature and love of Man, were harmoniously blended in him. He loved children and smiled and wept like them. Poverty and misery of the Masses melted his heart to pity. Guruji's literature may be termed 'De Lacrimi Rerum' or Tears in Literature. They are not tears of anger or disgust or cowardice. They are tears of pity and of purgation.

His tender and emotional nature made him very uneasy during the last few days of his life. In 1938 Guruji had decided to drown

himself in Tapi River, for the millhands. In 1946, he resolved to fast unto death for Harijans. In 1949, Guruji, a socialist, carried out his resolve of self-immolation, perhaps because he saw little chance of his mission being fulfilled. This is not the place to study the anatomy of this sacrifice, not to say suicide. Swami Ramtirth's life ended thus mysteriously, and his body was found floating in the Ganges; Shri Tukaram disappeared from the world and left no physical trace behind. We do not think for a moment, that Sane Guruji resorted to the extreme step of suicide after frustration, following the philosophy of Zeno and the Stoics of old, who advised suicide when things beyond our control made life unbearable. His whole life, was a dedication to the service of the motherland, and it always breathed the spirit of self-sacrifice. Death was of no consequence to him. In his भारतीय संस्कृति, he speaks of the Indian view of death, as the poetry of death. Life and death are the two aspects of the Divine. The necessity of death makes life a romance. Death is not darkness but eternal light, it is to be born again for the eternal pilgrimage, with renewed vigour, with ripe experience of previous birth. A devotee of Bharatiya Sanskriti is never afraid of death, Guruji died in peace, but with his dream unfulfilled. If people of Maharashtra devote themselves to the realisation of his dream of प्रांतभारती, it will be a fitting memorial to Sane Guruji.

* * * * *

We are grieved to record the un-expected death of Sardar Vallabhbhai Patel, one of the illustrious sons of India. In the rollcall of honour, his name will stand near the top. There is a tide in the affairs of men, but few have the foresight to notice it and the courage to accept it. Sardar Patel however, took the tide at the flood. This luxury-loving barrister turned away from playing cards to playing the role of a satyagrahi. He tossed his brief aside to take the brief as an advocate of his mother country. His fight for freedom, his suffering behind the prison-bars are too wellknown to be described here. It was after India attained her independence

2

that the Sardar rose to his highest stature and showed to the world what a constructive genius he was. As Deputy Prime-minister, he organized and administered with a strong hand and iron will. He consolidated the position of India by welding together 562 states into a unity; this was a bloodless revolution he achieved within a few months of his coming to power. Sardar Patel showed unflinching courage when facing heavy odds or dealing with delicate matters of State, and never compromised his position, as a lover of truth, nonviolence, equity and justice. This man of steel had a loving heart. A man of few words, he fought heroically for India's struggle for freedom, and death came to him in the active service of India. He was a builder of new India and a tower of strength to her in times of stress. India is left poorer by his sorrowful death. We pay homage to the memory of Sardar Patel.

* * * * *

We mourn the death of Shri Arbindo, the great spiritual leader of India. He was born in 1872, and after an aristocratic and scholarly career at Cambridge, a docile life as Professor of English and Vice-Principal at Baroda, and a stormy life as a revolutionary of Bengal, Shri Arobindo obeyed the call, in prison, of the Divine Power, and turned his steps to Pondicherry in April 1910 for a life of meditation, and spiritual transformation, There he founded his Ashram for the devotees, and every year thousands of people from all over the world flocked to the place as to a sacred shrine to see this Maharshi. The atmosphere of dim light and silence, perfumed with the burning incense and fresh flowers, and sprayed around by the electric fans, was the proper setting for the Darshan (4 times a year) of this great sage, who with his silken white beard and white Dhotie impressed the awe-struck spectators as a modern Maharshi.

Shri Arobindo's penance in the solitary cell, like the devotional songs and lyrics of Shri Ravindranath, and like Gandhiji's prayers, has challenged the materialistic philosophy of modern times. Material pursuits were regarded by Arobindo as the basic condition of spiritual endeavour, but not an end in themselves. It was the lowest rung of the ladder of spiritual transformation. With the devotee's effort for ascent to godhood, there was to be self-surrender for descent of Divine grace. Arobindo's aim was not merely to liberate the individual. It was to transform the mental vital and physical nature and life of humanity that Arobindo strove. He found the secret of the creative life in 1926. His was the religion of

humanity. He believed in the spiritual unity of the human race and wished for " the resurgence of man stage by stage, of the merely animal and economic life, or the merely intellectual and aesthetic, into the glories of the spiritual existence." His message of realising this spiritual unity of mankind was a challenge to Marxism and other social, economic and political ideologies. The most civilized approach for which Pandit Nehru appealed to world politicians the other day was that of Gandhiji and Shri Arobindo. Arobindo is no more; but his message lives in his words, to inspire us to lead the life of a true Arya, and to dedicate it to the spiritual regeneration of humanity.

* * * * *

G. B. S. disappeared from the world's horizon on the 2nd Nov. 1950. The great nonagenarian who challenged Death in Back to Methuselah is dead. He died pretty old only 6 short of the coveted century, and quite young because he had yet 206 years to live, Methuselah-wise. In his death England has lost a good hater. The world has lost a gentleman who lived on cold water and cabbages, and yet was a great thinker and prophet. He was an Irishman compounded of many simples–swift's satire, Goldsmith's good humour and Sheridan's sparkling wit. Shaw was a man with a mission. His message is spread over his fifty plays. He gave no set ideology but ideas, offered no slogans but deep felt convictions, and presented no dogma, but practical wisdom. And his aim was to cleanse the Aegian stables of the world and make it a safe and sound place for man to live in.

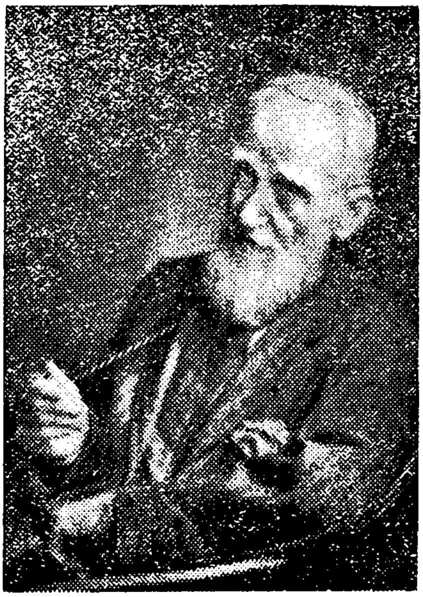

Shaw was a knight of the Burning Pencil, as somebody said of him, and he tilted against the accepted standards, convention and customs. He spoke of marriage as the most licentious of human institutions. That was the Shavian method. "My method," he said, "is to take the utmost trouble to find the right thing to say, and then to say it with the utmost levity, and all the time the real joke is that

I am in earnest." His aim was to tell the truth, to strip every rag which falsefies or conceals the truth. He attacked the idealist conceptions, about love and war, patriotism and religion, Philosophy and Science and showed dangers of idealism, of sacrificing people to principles. With this negative aspect there is also a positive aspect of his teaching. It was his idea of Life Force. He did not believe in the blind evolution of Darwin, which was a chapter of accidents and coincidences, but in Creative Evolution, a consciously controlled process leading towards the creation of a superior living organism. He called man to effort and endeavour in furthering this evolving process. "To Shaw man is neither the play thing of destiny, nor the sport of chance, nor a puppet twitched into love and war by an invisible showman-the Life Force, that pulls the strings. He is the Master of his fate to the extent, that if he dares he can do what he wills." This is the message of Shaw summed up by C. E. M. Joad.

Shaw revolutionised the English stage. He showed that Drama can be dramatic by dialogue rather than by story or action. He brought philosophy into it. His theme is wrongs of the world. there are no villains and heroes in his drama, no conflict of good and evil; he gives us a new set of social and moral values. The stage was for him a pulpit; he gave intellectual conceptions rather than dramatic situation. He offered different points of views and did not press his own. His wit and humour, his biting satire and pungent phrase enlivened his drama. In 1925 he was awarded Nŏbel Prize for literature.

Shaw has left this world for the Heavens and must have caused uneasiness there. An occasional versifier has written a thoroughly Shavian epitaph in a British weekly, entitled. 'Shaw in Heaven.' Shaw kicked at the world, now

'He will kick the tender shins
Of Angels who record our sins,
And insist Their dreadful book
Be revised, by hook or crook
With a Preface to express
The contempt of G. B. S.

After fulfilling his mission to the Heavens, we hope, with our belief in cycles of birth and death, Shaw will return to the earth, to see with a twinkle in his eye, that the world he kicked has made him an idol to worship along with Shakespeare.

D. B. RANADE

[We thank Kesari Press for lending us the blocks.]

SOME "OASES" IN STATISTICS !

" Statistics ! "—a horrible word indeed ! How many S's and T's and such other hard consonants does the word consist ! One should, however, give up all misgivings, if one has any, that the word has onomatopoetic significance. It neither suggests the roaring of a lion nor echoes the thundering of cloud. Then, what is this 'Statistics' ?

It has been absolutely novel to some while a nightmare to others. Science and mathematics students conveniently mistake it for "Statics" as opposed to "Dynamics." In fact the two have nothing in common save the somewhat common sound they create. A still more funny thing is that a friend of mine who had offered Economics for his B. A. (Hons.) identified Statistics with the concept of 'elasticity.' One fails to imagine the resemblance between the two.

I cannot but narrate one more curious experience of mine in this context.

" Well ! " a friend of mine enquired of me one day, " how are you doing with your Electricity ? "

" Electricity ? " exclaimed I.

"That your fourth subject for the B. A. ? "

" Do you mean Statistics ? "

" Yes ! " was the reply and indeed a strong current of electricity passed through my body !

These incidents are not my inventions. They have in fact happened and they are due to average student's ignorance of the subject.

Statistics as a systematic science and a subject of study is comparatively foreign to Indian students. It is of late being ushered in the University curricula in India and its study is attracting more and more attention of the students. That is a welcome change. For Statistics bids fair to play a very prominent role in a national economy.

The word 'Statistics' may mean different things in different contexts. It may stand for the data, the raw material relating to

phenomena—social, moral, material; or it may mean the 'science of Statistics'. As the raw material, it is defined as 'the quantitative data affected to a marked extent by a multiplicity of causes'. Statistics as a set of methods embodies such methods as are 'specially adapted to the elucidation of quantitative data affected by a multiplicity of causes'; and the Theory of Statistics means the exposition of these methods.

One may find these elucidations dry enough and conceive in them a way leading to Sahara rather than to any "oasis". But the definitions are meant to impress on the readers' mind as to what an indispensable role 'quantities' play in Statistics as opposed to certain descriptive sciences. Now-a-days numerical expression has gained enormous significance in every venue of knowledge. Lord Kelvin emphatically asserts that knowledge attains perfection only when it can be experienced in numbers or quantities. All else hardly deserves the name 'knowledge'! And the experience of this generation is far from different. Every science, as it evolves stage by stage, seeks forth to state its principles and theories in brief, precise quantitative terms, equations, or identities. Many social sciences have designed the magic tools of diagrams, graphs and numbers.

Turning from the field of theory to that of practice, one is struck with the importance of Statistics in day-to-day life of a people. For 'Statistics is essentially an applied science and not a branch of Mathematics.' To go a step further, it is a scientific method rather than a science. The most urgent problem of Economics is the utilization of national resources. This utilization is systematic only when, first, the potentialities of a country are assessed in quantitative terms. Any sort of planning is a wild goose chase if it fails to fulfil the prerequisite of getting at enough of raw material to work on. "Without an adequate understanding of Statistics the investigator in the social sciences may frequently be like a blind man groping in a dark closet for a black cat that isn't there"!

From this view point the Indian scene is quite dismal. Indian Statistics have been essentially the by-product of administrative necessity and there has been a complete lack of any scientific and methodical attempt, official or unofficial, to collect and compile data relating to social or economic activity in the country. Whatever data are available "are unnecessarily diffuse, gravely inexact,

incomplete or misleading...The situation cries out for overhauling under the control of a well qualified statistician."

The significance of this remark may be more vividly brought out by reference to a remark of a learned judge quoted by Sir Joseph Stamp in his 'Some Economic Factors in Modern Life'. When one Mr. Harold Cox quoted Indian statistics in the court, the judge said that the Government "collect them, add them, raise them to the 4th order, take the cube root and prepare wonderful diagrams. But what you must never forget is that everyone of these figures comes in the first instance from the chowkydar, who just puts down what he damn pleases".

Hence the emergence of some critics who doubt the utility of the National Planning Commission at this stage. We are not, for example, unanimous about the extent of food deficit in this country. For we have not adequate and relevant statistics in the matter. It is now high time for one to realize how it is indispensable to have enough statistics before one embarks on any planning enterprise.

"Statistics" is not all dull and dry as the consensus of opinion prevails. Some have an aversion to numbers, but statistics is, in the first place, an applied science; and wherever that "human touch" comes in, it converts the wilderness into a play-ground. The personal element is everywhere the most thorny problem and the action, reaction and interaction of human factor are difficult but at the same time interesting to deal with. Sahara is no longer a desert when men inhabit it.

Man's mind is a complicated web and mysterious are its ways. An enumerator or a social worker may have a good deal of opportunity to enjoy the fun of the human mind. In India it is all the more so. The peculiar drawback of Indian statistics is due to ignorance of the masses, and, in few cases, of the staff of investigation itself. Men are not aware of their own ages; who, then, bothers to know those of the dozens of children and their names? An enumerator may well come across a villager who falls in a dilemma as to whether he has got eleven or twelve children, For, when one has plenty, one is indifferent to one more or one less! An investigator, in the absence of the head of the household, may not at all be able to know the latter's name, as a Hindu wife is obstinate enough not to utter her husband's name. Shastras forbid it.

You may, again, easily hear a conversation as one below.

"How many years is it since you got married?" —The Investigator.

"Five years, Sir"—The Lady.

"How many children have you got?"

"Three Sir"—The lady with a blush.

"Their ages, please?"

"The eldest is the daughter, Sir, of some seven years old; the second, my son,......" etc.

For the Censuses before 1931 the instructions were that all children below one year and all those whose names could not be stated should be returned as infants. What a royal road to return to Infancy which the poets ardently covet—a consummation devoutly to be wished! A taboo on children's name is common in India and the result was an inflation of infants. The enumerator cannot have the chance of guessing the age, because the child would not be shown to the stranger, as that would curtail its span of life.

It can be easily explained in psychological terms why young unmarried girls having reached puberty understate their age, while young mothers overstate it. The latter do so because the idea of motherhood at too early an age is disgusting and 'a matron's position gives an impression of age, which is not necessarily true. Old persons boast of their experience by saying that they were of such and such an age when the soldier's Mutiny broke out, or some famine took a toll of so many lives and so on. Again it is easy to imagine why widowers and bachelors understate their ages, especially when they have to remarry!

There is a superstition that telling of accurate age tells heavily on longevity. Age is many times reckoned by seasons and harvests. If a child is born in February and the harvest ends by March, the child will be one year old in April, two years old in next April and so on. The village officer who is entrusted with the duty of reporting the births and deaths in village usually does not report the birth of a child at once but waits for its death! If it expires in the meanwhile, his burden is lessened by reporting the two incidents synchronously.

Apart from this if the investigators themselves ask ambiguous questions as: " Have you left beating your wife ?;" the confusion is worse confounded. An " yes " or " No " to the questions: ' Married or single ? ", " Male or Female" would make no sense at all.

In fine, numbers have a charm of their own. You can prove and disprove the same thing if you are skilful enough in handling the numbers. Numbers may serve as good campfollowers if you handle them as an actress did when she came before the court as a witness.

" Well, what is your age ? " demanded the court of the actress.

" My age ? " retorted the lady with peculiar breaking of eyebrows and actions of the body. " Twenty years and a few months ".

" A few months ? How many ? "
" Thirty seven, My Lord " !!

M. R. KULKARNI, B. A. (Econ. Hons.).

This is the true joy in life, the being used for a purpose recognised by yourself as a mighty one; the being thoroughly worn out before you are thrown on the scrap-heap; the being a force of Nature instead of a feverish, selfish little clod of ailments and grievances, complaining that the world will not devote itself to making you happy.

G. B. S.

ALMA MATER

Here in the city a building lofty
Stands as a 'Beauty' with her wings pretty
Which please our eyes quite in plenty
  That is our favourite Alma Mater !

The polished wall and silvery dome
Compare with relics in ancient Rome,
Lordly gates lead to learning's home,
  We are proud of our Alma Mater !

The ringing bell doth call you here,
The class-room walls are echoing clear,
The Parvati rearing her head so near,
  To Protect our holy Alma Mater !

All are welcome for a sacred cause-
'Spread of knowledge without a pause,'
Equal are all inside the halls, because-
  She is the divine Alma Mater !

She does give you repute and name,
So you carry and spread her fame,
Which should shine like a lambent flame,
  For she is your own Alma Mater !

'Many may come and many may go'
There she waits since long ago
In celestial service for friend or foe,
  Long live our God-bless'd Alma Mater !

G. D. Ligam, (Sr. B. A.)

A TRIBUTE TO SANE GURUJI

Tennyson has stated about Wordsworth " This laurel greener from the brows of *him* who uttered nothing base." Similar is the case of Sane Guruji, who uttered nothing base in his life-time. He roused the moral sense of the people by his works. He made them understand the purity of soul of mankind. The sorrows of the world were his own. "He was a man of sorrows". Such a man of great brain, pure soul is impossible to describe. His life was full of feasts and fasts in the sense that his cup of joy over-flowed when his desire was fulfilled. When Harijans were not allowed to enter the temple of God Pandurang, when one amongst us assassinated Gandhiji, or when particular sum was not collected for the National Movement, he fasted, and when those errors were corrected, he felt joy and became more hopeful for the future of India.

Sane Guruji carried out Lenin's message in his life, "Man" dearest possession is life and since it is given him to live but once he must so live as not to be seared with the shame of a cowardly and trivial past, so live as not to be tortured for years without purpose, so live that dying he can say,' all my life and strength was given to the first cause in the world-the liberation of Mankind"" In the words of Senapati Bapat, he was not only a Maharasthrian, but he was a Yogi whom Gita dascribes, as "he who feels equally for all the creatures as he feels for himself."

He committed self-death, nay, strangulated his dream in its infancy. But Guruji might have died saying like Emerson: " Good-bye, proud World, I am going home." For no one knew his last fare-well to the world. Perhaps he might have said like Shakespeare, "O Brave New World, That has such people in it'. He is not dead. He is immortal. His candle of love is burning and will remain burning for ever. His services to the country are so great that no one can deny to him an honourad place in India's Pantheon. His memory continues to inspire us to-day. He is justly entitled to be in the front rank of Makers of Modern Maharashtra-those great heroes of whom, it may be said in the words of Laurence Binyon—

"Age shall not weary *them*; nor the years condemn.
At the going down of the Sun, and in the morning,
We will remember *them*."

B. G. GUJAR, (F. Y. Arts.)

RUBBER MANUFACTURE IN INDIA

The first rubber factory established in India was the Diek Age Rubber factory of Calcutta. But unfortunately it was liquidated in the year 1925. Later more factories came into existence and thus began the history of rubber manufacture in India. During the second World War rubber production reached a high level and Indians began to realise the significance of this industry.

Raw Materials:—The raw Materials required for this industry are rubber and chemicals such as activators. Anti-oxidents, Accleraters, Softeners Fillers, vulcanising agents etc. The main or the only source of rubber at present is Travancore Nearly 17000 tons of rubber are produced every year and only the lower grades of rubber are consumed fully by the manufacturers, Almost all the import ant rubber goods are manufactured from lower grades of rubber such as Group V, VI and VII. The superior grades such as R. M. A I, II etc. are used scarcely. They are needed only in manufacturing certain kinds of solutions and rubber gloves goods such as hospital tubing, sheeting, teats etc. But gloves, teats etc. can be made more conveniently from Latex.

As for chemicals we have to import them from abroad, except fillers. Fillers are used for hardening rubber and at the same time for decreasing the percentage of rubber in rubber goods. Generally fillers are obtained from certain seeds and grains. The white soil of Kundara, Travancore is also widely used as a filler.

Manufacture of Rubber Goods:—Rubber is produced in different varieties such as Non—Ammoniated latex (fresh and pure) Ammoniated latex, Sheets, Crepe, Scraps etc.

From Non-Ammoniated latex. Only Sole Crepe or Crepe Sole is manufactured from the variety and this is carried on only in Travancore. For manufacturing crepe sole, latex in fresh and pure condition is required, and hence this can be carried on only in Travancore. For manufacturing crepe sole, first of all, latex is made pure by skimming off the yellow impurity present in latex and then it is coagulated, after adding a little of sodium salt. Formic acid is usually employed for coagulating latex. The latex now becomes white, solid and soft rubber. The more the yellow impurity is skimmed off, the higher will be the quality of the

coagulated rubber and consequently pure white crepe sole, often known as 'milk white' crepe sole can be manufactured. Upto 30-40% of the latex can thus be skimmed off, but the cost of rubber will be greatly increased. Thus out of 100 gallons of liquid latex, only 60-70% will be available for manufacturing purpose. The impurity thus got is milled and sold as Grade V or VI rubber.

The coagulated rubber is then put into grooved rollers and latex into plain rollers and very thin sheets are made. These sheets are hung for 8-12 days on hangers and dried. They are then taken out and 8-10 of such sheets are pressed together in pressing rollers. Thus sheets of crepe sole of $\frac{1}{4}$ inch thickness are made. By changing the number of thin sheets, sheets of different thickness such as $\frac{1}{16}$", $\frac{1}{8}$", $\frac{1}{4}$ and $\frac{2}{4}$" can be made. The pressed sheets are taken out and cut to measure 33" × 13" × $\frac{1}{4}$".

From Ammoniated latex. Latex is Ammoniated for preservation. Dipping process is usually employed for manufacturing rubbe goods from Ammoniated latex. Gloves, Teats, Baloons, Toys, etc. ar made by this process. Moulds of these articles are fixed to a machine and there moulds are dipped in rubber solution a few times. No vulcanising is required in this case as selfvulcanising agents will be added to the solution.

From sheets Crepe etc. It is from this group that the majority of rubber goods such as Tyres, Tubes, Belting, Tarpaulins, Retreading compound, ebonite materials, Rubber Tiles, hoses, sheeting, sports goods, soles, heels, lamp stands, carpets, mattresses, etc. are manufactured.

Rubber mixtures are made in huge mixing rollers, with rubber and chemicals. These mixtures are put into moulds and then, vulcanised in vulcanisers. Steam under high pressure is supplied to the vulcanisers from boilers. After some time these moulds are taken out, cooled and opened. The contents are trimed and polished *if needed.* For making certain articles such as sheeting 'Calenders' are used.

The rubber Industry in India suffers from certain handicaps, like the restrictions imposed by Government on import and export, lack of Technical personnel and shortage of highpriced Chemicals. If these handicaps are removed, our Rubber Industry will thrive enormously.

K. C. ABRAHAM, Jr. B. Sc.

REPORTS

College Gymkhana

It gives me great pleasure to give an account of our Gymkhana activities. The G. M. C. consists of the following members:—

(1) Prof. R. R. Malegaonkar (Chairman),

(2) Shri B. P. Jhamwar (Gym. Organizer), (3) P. Y. Chinchankar (G. S.), (4) Jathar S. N. (Cricket), (5) Joshi, V. R. (Foot-ball), (6) Bhide, M. G. (Hockey), (7) Churi, V. D. (Tennis), (8) Gujerathi, S. N. (Indian Games), (9) Pardeshi, R. S. (Gymnasium). (10) Bhave, J. C. (Athletics). (11) Shedge, D. W. (Volley-Ball and Basket Ball), (12) Gharpure, M. D. (Minor Games), (13) Shet, R. T. (Students' Library and Reading-Room), (14) Vaidya, M. S. (L. T. M. Library and Debating Union), (15) Sane Nalini (Ladies' Sports). (16) Rajmachikar Prabha (Ladies-General). (17) Deshpande, A. S. (I. C. S. R.) (18) Abhyankar Suman (Ladies' I. C. S. R.).

After the election of this body, all Secretaries and the I. C. S. R. S. started their work with great zeal, enthusiasm and team-spirit; and gave a good co-operation to the Gathering Managing Committee on which the G. M. C. elected seven of their representatives.

In accordance with the policy of our Gymkhana to co-operate with the Inter-Collegiate Sports sub-committee and the Poona University, in every respect, we managed the following events on our grounds :—Hututu and Khokho (Ladies and Gents), Atyapatya, Basket-Ball, Cricket, Net-ball, Soft-Ball, Boxing, Weight-lifting, Table-Tennis, Wrestling etc. I am proud to state that, our Gymkhana has such a spacious Ground that we have got almost every play-field ready all the year round. This year, we had a nice 400 metres track ready from the very beginning of the year, and I am glad to state that many students took advantage of the facilities provided for. We have also allowed the use of our Grounds to other institutions. " Shareerik Shikshana Vidyalaya, a new child of the S. P. Mandali, which conducts a Government Certificate Course in Physical Education is taking full advantage of our Gymkhana Buildings and the Grounds.

Outside the field of Inter-Collegiate Tournaments, this year we sent our Basket-Ball Team to the Bombay State Olympics

Sports at Bombay, and the Hututu team for the Bombay State Hututu Federation Tournament. Our students also participated in the Weight-lifting Tournament conducted by the Poona Weight-lifting Association, in the Maharashtra Olympic Sports, and in the Maharashtra District Foot-ball Association's College League Tournaments.

In order to coach our students in different games and sports we have appointed more coaches than usual and our results given else where justified their appointment. I thank them all for their honorary work and sincere help in their respective events.

Our Coaches:— (1) Jhamwar, B. P. (Athletics); (2) Mohoni, B. J. (Cricket); (3) Janpandit, A. B. (Ladies sports); (4) Lagwankar, P. L.; (5) Phadke, M. G.; (6) Bapat P. P.; (7) Deshpande P. V., (8) Bhalerao, M. G.; (9) Lele D. G.

This year we were very successful in winning many team events like Hututu, Atya-Patya, Basket Ball, Tug-of-War and Ladie's Hututu and Khokho, and also getting second best place in Hockey, Cricket, Khokho, Net-ball, Throw-ball and 4 x 50 m. Relay. In individual items our boys almost monopolized Malkhamb by securing the first three places, the credit of which goes to our coach, Shri P. L. Lagwankar. The following got first places (1) Jog, R. M. (Single Bar) (2) Bhagwat S. D. (High Jump) (3) Bhosale S. G. (Boxing) (4) Padhye A. A. (Malkhamb) (5) Sohoni Leela (Swimming); and the following got second places:—(1) Rajhmachikar Prabha (Swimming) (2) Ranade, M. N. (Discus Throw) (3) Nalawade, V. D. (Pole Vault) (4) Sathe, B. K. (Boxing) (5) Sathe, H. G. and Bhave, G. C. (Weight-lifting) (6) Mane, B. B. and Jagdale, S. E. (Wrestling) (7) Shrimati M. Paranjpe (Badminton Singles) (8) Marathe Tara and Pendse Vijaya (Ring Tennis doubles). So, also Sathe, M. G. and Joshi, S. K. got second place in Weight-lifting open Tournaments. I congratulate all the winners.

I heartily congratulate Nana Joshi who was selected for the Test matches against the Common Wealth XI. at Delhi, and Madras; Dani, H. T. selected for Maharashtra XI and also the Poona University XI. (He did very well in the same), and Durve V. D. Sontakke P. D. and Bhave R. C. selected for the University XI. I cannot but mention the names of Shri D. W. Shedge (Basket-Ball), Reddi Mogare, Prasad D. S., Grover T. P., Joshi G. R. (Hockey), Godbole Sushila (Khokho), Tilak S. S. (Khokho, Atyapatya and Hututu), Patil R. A. (Khokho and Atyapatya) and Katre (Atyapatya) for their nice performances in the Inter-Collegiate Sports.

I thank Prof. S. D. Bhave, Prof. S. D. Gokhale, Prof. S. R. Deshpande, Prof. R. N. Gayadhani (Staff Representative), Prof. R. V. Oturkar, Dr. P. G. Sahasrabudhe and Miss Tara Kelkar for their active co-operation in conducting the various Departments. I also thank all my G. M. C. members for their co:operation in the management of the Gymkhana throughout the year. Last but not least, I thank Prin. Dandekar, President of our Gymkhana, for his guidance and support.

R. R. MALEGAONKAR
Vice. President.

Cricket:—The department started right in the begining of the first term. There was a great rush for the net-practice and we had to dispapoint many. Our first round of the Inter Collegiate was with the N. Wadia college. In the first innings we scored a mamoth total of 465 runs (Durve 126, Dani 80, P. D. Sontakke 67 and Bahutule 51). Wadia college scored 259 runs (Kelkar 5 for 55). Thus we won the match by 206 runs. Our Second round was an easy affair as it was a onesided game. We piled up 385 runs (Durve 116, Dani 128 Joshi 51) and B. J. Medical replied with a paltry total of 70 runs (Bhave 3 for 29). We won the match by a margin of 815 runs. It was illuck indeed that lost us the final by 15 runs. Luck was with the Engineering College, as Messrs Joshi and Dravid could not take field for the Final. The Engineering College scored 137 runs in the 1st inning. (Bhave 4 for 55; Durve 3 for 22). We replied with 111 runs only. (Durve 68 not out). In the 2nd innings Engineering College scored 185 runs (Bhave 3 for 63) and We scored 196 runs, thus failing to win by 15 runs only. Upto the end of the match, chances were evenly balanced and till the last wicket fell, none could have said which side would win. All credit goes to our tailenders, particularly to Messrs Dani and Bhave. The last played like a veteran even though this was his first year in College cricket.

I congratulate our coach Mr. B. J Mohoni for his appointment as one of the Umpires in the present 'Tests' against the Commonwelth team. I congratulate Nana Joshi, for he had once more the honour of representing India against the Commonwelth XI. as wicketkeeper. I specially congratulate Mr. H. T. Dani for his selection in the " Maharashtra XI ".

We had arranged a farewell match in honour of Master Sharad Deodhar who left for America for his higher studies. Well-

known Parshuramian Cricketers participated in the match. Sharad was our captain for the last three years and won victory for the college every time. We sent up Messrs Durve, Dani, Dravid. Sontakke P. D. and Bhave (new comer) for Poona University trials. Messrs Durve and Dani went to Bombay for the "All India University" selection.

S. N. JATAR

Tennis:—The department started functioning as usual in August for the academic year. On the opening day, invited guests were Prof. D, B, Deodhar, Prof. Pillay and Prof. Kerkar. Mr. T. N. Shrikantan, Mr. Borkar R. V. and Mr. Churie V. D. reprsented our College for Inter-Collegiate tournaments. But they were unfortunate not to get any laurels. Annual tennis Tournaments will be held in the second week of January 1951.

I thank Prof. Bhave, members of the sub-committee, and members of Tennis court for their kind co-operation in running the Department.

VASANT CHURIE,

Foot-Ball:-The department started functiong from 20th July 1950. This your we participated in the Poona College Foot-Ball League matches held in August under the auspices of the Poona District Foot-Ball Association. We had to play twelve matches in all, of which two were won and the other three ended in a draw.

We also participated in the Inter-Collegiate Foot-Ball Tournament held in September but were not fortunate enough to win the first round with the B. M. College of Commerce.

V. P. JOSHI.

Hockey:-The department started its work in the month of July. The whole year we played a lot of matches. We won the first round against B. M. C. C. Our Inter-Collegiate match against Wadia was a splendid one. We made equal for two times and unfortunately lost at the third time. Mr. Mogre, Mr. Joshi and Mr. Paranjpe deserve special mention. For this improvement in our game I thank our coach, Mr. Bapat, the Old youngster. For the second best, we played against Fergusson and Engineering College and proved to be the real second best. I congratulate all the players for their fight and their fullest co-operation. I must thank the chairman of the G. M. C. for sanctioning the extra budget.

M. G. BHIDE,

Basket Ball aud Volley Ball:–The Department started right from the beginning of the first term. We played about 20 matches of Basket-Ball and Volley-Ball. This year we won the Inter-Collegiate-Basket Ball Trophy again. This year our team has made a new record by scoring 116 points in three Inter-Collegiate matches. Mr. D. W. Shedge, the captain of our team has also made an individual record by scoring 82 pts. in three Inter Collegiate matches. Special mention must, be made of Mr. T. W. Shedge, Mr. B. A. Patil, Mr. D, N. Gundi and Mr. A. S. Phadke, all of whom contributed largely towards the success. In Volley-Ball tournaments, we lost in the first round, after tough fight with Fergussonians. Special mention must be made of Mr. R. A. Patil and Mr. D, W. Shedge the captain of the team, for their brilliant performances. Thanks are due to Mr. M. G. Phadke, who coached the team with all possible efforts. This year, the chairman of our Gymknana, has kindly allowed our Basket-Ball team, to take part in Bombay-Provincial Basket and Volley-ball championship tournaments.

DNYANESH SHEDGE,

Minor-Games—The department started its work right from July 1950. The department competed in two of the Inter-Collegiate Events viz. Table-tennis and Badminton. The following players were sent to represent our college :

Table-Tennis Singles	(1) Varty M. W.
	(2) Nadkarni S. G.
Table Tennis Doubles	(1) Varty M. W. & Nadkarni S. G.
	(2) Nalawade V. D. & Gupte A. V.
Badminton Singles	(1) Dani H. T.
	(2) Gharpure M. D.
Badminton Doubles	(1) Dani H. T. & Gharpure M. D,
	(2) Varty M. W. & Nadkarni S. G.

This year the department was not fortunate enough to win, However the players did their best so I congratulate them all. Mr. Varty M. W. won the first round in Table-Tennis Singles. Mr. Varty M. W. & Mr. Nadkarni S. G. were also able to get one round in Table-Tennis Daubles, Both were not able to progress further. Mr. Dani H. T, got the first round in Badminton singles but lost in the second, However Mr. Dani H. T. and Mr. Gharpure M. D. in Badminton Doubles went upto the Semifinals, but were defeated there. They had to fight again for the second best, but there also they were not fortunate enough. I congratulate all the

above players. I thank the chairman of G. M. C. for sanctioning extra shuttle works and tennis-balls for Badminton & Table-Tennis practice respectively.

In College Annual Sports there has been enthusiastic support from students. Without their co-operation I would not have been able to conduct the department with success. I thank them all.

M. D. GHARPURE

Indian Games—The department started right in earnest. There was a great rush for the practice and we had to disappoint many. This year we had the distinction of winning the Hututu Shield after a period of six years. We had a tough match against Wadia College in the finals. The Atya-Patya Shield was brought home after 4 years. It was ill-luck that we could not win the Kho-Kho Shield, but we were the "Second-Best." We are sending our Hututu team to Bombay for the Bombay District Federation Hututu matches.

S. A. GUJARATHI

Gymnasium:—The Department started in the first week of July 1950. This year our students have taken full advantage of the Gymnasium. It is full every-day, evening and morning with the students that come for exercise. General enthusiasm of our students in physical exercise is quite encouraging. In the Inter-collegiate competitions. our competitors secured first three places in Mall-khamb. Shree, Padhye stood first, Shree. Sant and Shree. Apte stood second and third respectively; Shree Jog stood first in single-bar competitions. Shree. R. M. Gokhale stood third in Double-bar competitions. Our Boxers, especially Shree Bhosale who stood first and Shree. Sathe who stood second gave an allround performance in their fights. Shree Nalavade also gave a good fight. In Weight-lifting Shree. J. C. Bhave, Shree. V. V. Oak and Shree. Sathe also secured second third and second places respectively, in their respective classes. Our Tug-of-War team had to fight every inch for the glorious victory that they secured for our College against B. M. C. C. and N. W. C. our Wrestlers also practised well and were in full swing. Shree. B. B. Mane and Shree, S. E. Jagadale stood Second in their respective weights.

I must thank the students for their co-operation in the various items in the Inter-collegiate Sports. I must also thank our Gym-khana Organiser Shree, B. P. Jhanwar for his sincere help. I

also thank Shree. P. L. Lagwankar for his coaching iu Mall-khamb, Single-bar and Double-bar and Shree D, G. Lele (*Maharaj*) for his sincere and whole-hearted Coaching for wrestling.

RAJAPAL SINGH S. PARDESHI'

Athletics and Aquatics:—First, I must thank the students for their enthusiastic co-operation and participation in the various items in the College Annual Sports. In the Inter-collegiate Acquatics we could not do well. But in Athletics we did very well. I congratulate Shree. Shreeram Bhagwat, Mukund Ranade and Vithal Nalavade for securing prizes. Shree. Bhagwat cleared 5′-6″ height in high Jump against Shree. Cheema. I also congratulate Shree. Padmakar Arte and Madhukar Dravid for securing third place in Hop-Step-Jump and Pole vault respectively. I am very thankful to those that rendered me very valuable help during the year.

JAGADISH C. BHAVE

Ladies' Sports—The Department started right from the beginning of the first term. This year we have won "Kho-Kho" & "Hu-tu-tu" trophies. I congratulate Miss Sushila Godbole for her brilliant performance in "Kho-Kho" This year we stood Second best in "Net-ball" & Throw-ball, I also congratulate Miss Leela Sohoni & Miss Prabha Rajamachikar for their brilliant success in the Swimming Competitions.

I heartily congratulate Miss Charushila Bhide for her being selected to represent Inter-group competitions, held at Kolhapur, She stood third in the Discus Throw;

Our thanks are due to Mr. Janapandit, our coach for this year, for his sincere help.

NALINI SANE

Ladies' General:—The work of this department started from the beginning of the first term, I congratulate Mrs. Mohini Paranjape who stood second best in Badminton singles, and Miss Vaijayanti Pendse and Miss Tara Marathe who stood second best in Ring-Tennis-Doubles. Miss Vimal Bhide also won two rounds but unluckily lost the semi finals in Table-tennis singles.

Thanks are due to Mr. Janapandit, Mr. B. P. Jhanwar and Mr. Gokhale for their sincere help.

PRABHA RAJMACHIKAR,

INTER-COLLEGIATE SPORTS 1950-51

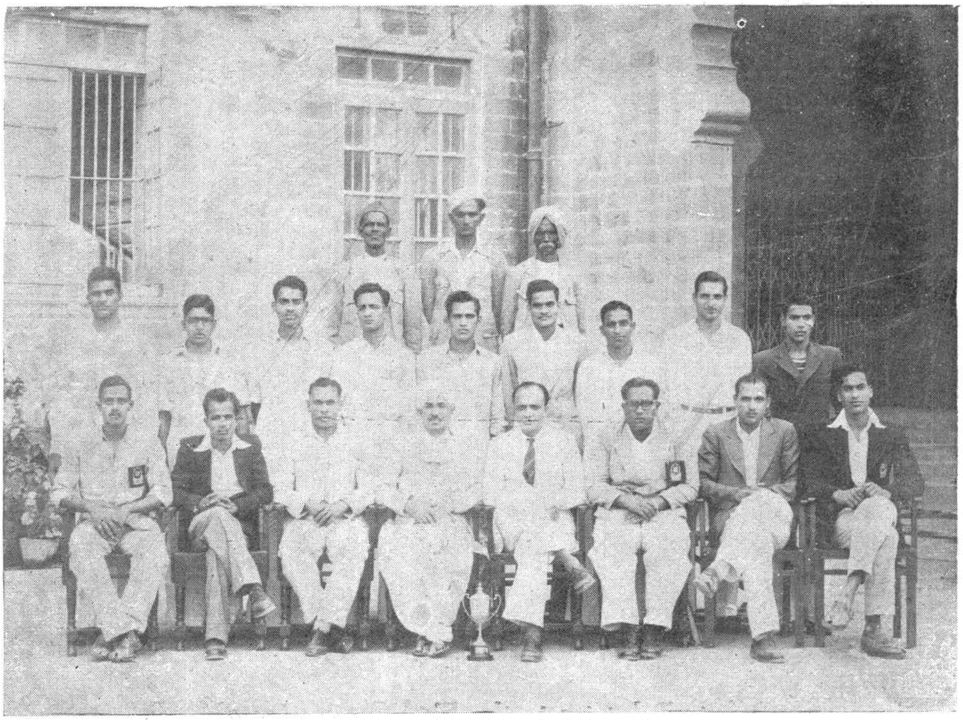

Tug-of-War Winners

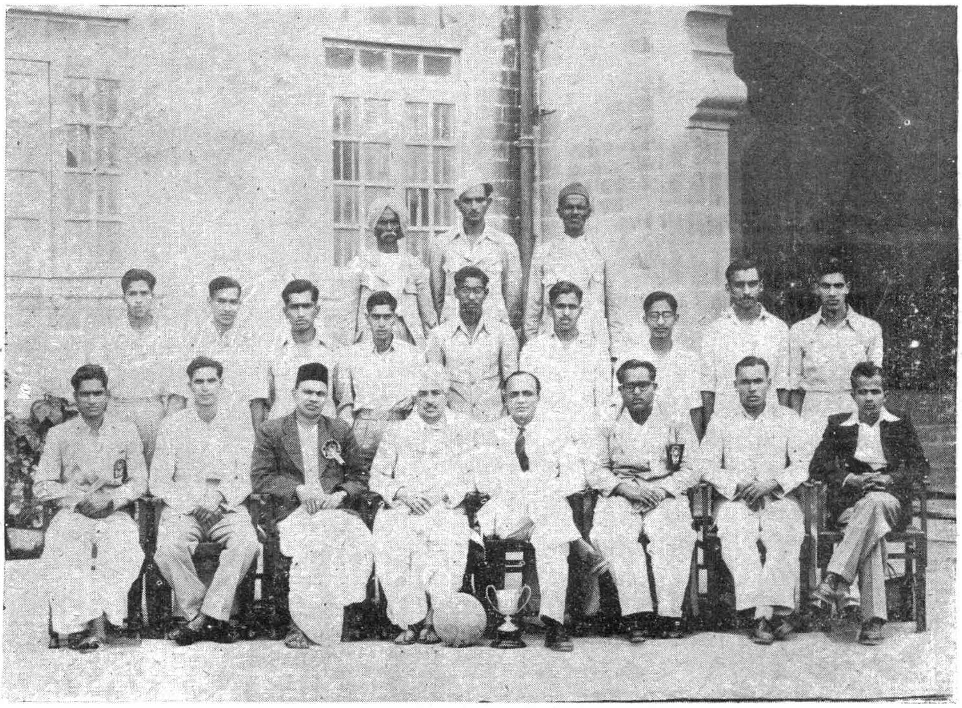

Basket-Ball Winners

College Delegates to the First Convention of NUS.

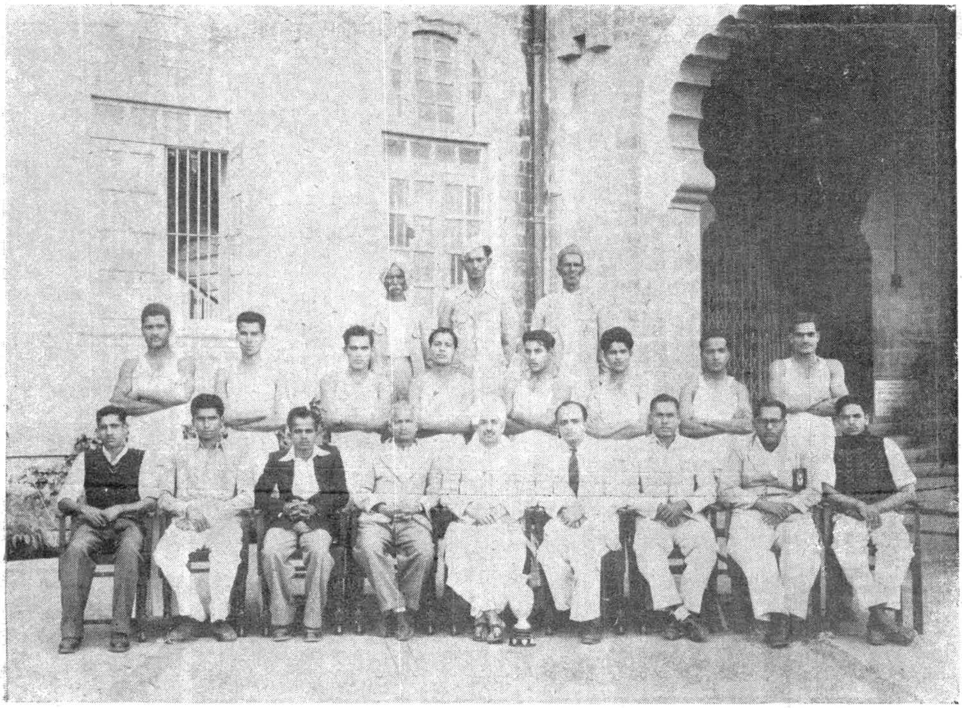

Inter-Collegiate Hututu Winners

Debating Union and L, T. M. Library

This year we were on the whole able to do good work in spite of difficulties in our way. Miss Indu Mehendale & Mr, P. V. Bodhani, Sahitya Visharad, were the members of Sub-Committee who helped me in my work. The inaugural address was delivered by Rajkavi Yeshwant, the president of the Marathi literary conference A debate of Students was organised on भारतीय संस्कृति हें थोतांड आहे काय? A number of speakers took part in the discussion. It was a great success. The second debate was on the subject of Fundamental Rights in Indian Constitution.

Mr. A. S. Deshapande. Mr. S. D. Ranade, Mr. R. T. Sheth. Miss Kumud Inamadar. Miss. Kusum Patharkar, Mr. P. S. Lahoti & myself were deputed to the Convention of National Union of Students at Bombay. They were allowed to participate in discussions there. They observed the convention and made a detailed report to the Principal.

L. T. M. Library, is a special feature of our College, Tilak anniversary was celebrated on 1st of August 1950, when Prof. G. B. Saradar gave a brilliant exposition of the ideas & mission of Lok Tilak. The Library Purchased a good number of books on various subjects. The L. T. M. organised an Essay Competition. In all eighteen students took part in it and the following three got prizes,

(1) Mr. N, H. Kulkarni (Jr. B. A,) 1st Prize मध्यम वर्गाचें भवितव्य
(2) Miss Saroj Kulkarni (F. Y. Arts) 2nd Prize साने गुरुजींचें व्यक्तिमत्व व कार्य
(3) Mr. R. G. Jadhav (F. Y. Arts) 3rd Prize मध्यम वर्गाचें भवितव्य.

M. S. VAIDYA

Delegation of S. P. College to the 1st Convention of NUS

The following delegates attended the convention as the official delegates of our College. (1) M. S. Vaidya—Head of the Delegation, (2) R. T. Sheth, (3) S. D. Ranade, (4) A. S. Deshpande, (5) *Miss Kumud Inamdar.* (6) *Miss Kusum Patharkar*, (7) S. R. Lahoti.

The Session was inaugurated by Pandit Jawaharlal Nehru, Mr. Masani welcomed Panditji, Shri Jai Prakash Narayan and nearly 15,000 delegates from all over India. There were messages of good will from the Hon'ble Rajagopalachari. Sardar Vallabhbhai Patel and Mr. Hare Krishna Mehtab. Pandit Nehru in the course of his address dealt with the question of students and politics and opined, " Any young student who is not interested in the outside world is not fit to live in the life that is

to come. The essential part of education should be the understanding of the public affairs. So as an individual you have a right to take part in politics, But as an organization you have no right to do that. If it does, it ceases to be a student organization. It should be aloof from the the controversial politics." Mr. Jai Prakash Narayan said that India as a nation and as a part of humanity should form the basic idea behind the working of NUS.

In all eight sessions were held at diferent places in Bombay and the Constitution was drafted. We took part in the discussions. In a nutshell NUS. "is a Federal Association of the Student-Unions of the Universities and colleges in the Indian Union and such other student organizations as may, from time to time, be declared eligible for association with the National Unions." "The Main objects of this union are to repsesent the students nationally and inter-nationally, to work for the betterment of the material and cultural side of the student community, and to enable the student community to take its due share in the defence of national unity and democratic freedom, and in the reconstruction of our national life."

Our sincere thanks are due to Prin. Dandekar and Prof. R. V. Oturkar for giving us the privilege of representing S. P. College at the first Convention of the Student world of India.

M. S. VAIDYA

The University Economics Association (S. P, College Centre)

Due to the introduction of University-Teaching Scheme in Poona, the work of different Econnmics Associations in various Constituent Colleges had to be coordinated. As a result an Economics Association with centres at the S. P. College and the Fergusson College was started. Our Association (S. P. Centre) started its work in right earnest early in the year. The electioni were held in July 1950 and Prof. D. R. Gadgil was elected as President with Prof. R. M. Gokhale and Shri D. B. Kulkarni ass Vice Presidents. Shri H. M. Beri (Sr. B. A.) was elected as the General Secretary and Messrs Shah, Ranade, Puranik as Secretaries Miss Mundaragi and Miss Basu represented the Lady students.

Scholarly papers were read by Shri Beri and Shri M. B. Lonkar on 'Sugar Industry' and 'Industrial finance, respectively. The Association carried its usual work of Saturday discussions with great enthusiasm. The Association invited eminent persons like Prof S. S. Marathe B. Sc. (London) and Shri D. V. Potdar, Director, Bombay

Provincial Cooperative Bank, who spoke on 'Theory and Practice of National income analysis' and 'Cooperative Agricultural credit with special reference to Bombay' respectively.

Every paper and lecture was followed by intelligent and lively discussion on the part of the students. Another conspicuous feature that deserves a special mention is the mutual and intimate co-operation between the S. P. College Centre and the Fergusson College Centre for which we are obliged to Prof. Dabholkar, the Vice President of the F. C. Centre and Shri Borkar, its Secretary. But for the proper and timely guidance of Prof. Gokhale the functioning of the Association would not have been a success.

H. M. BERI, (Sr. B. A.)

Department Of Physical Education. As usual Student-Instructors' class was completed in July 1950. This year 23 boys and 11 girls *are* selected as student-Instructors. Mr. D. P. Mahajan, B. Sc., Mr. R. G. Joshi, and Miss Prabha Rajmachikar *are* appointed as Head-Instructors. Miss Prabha Potnis, (S. T. C.), one of our old instructors *is* appointed to organize ladies' Physical Training for this year.

We celebrated the Independence Day in Co-operation with the N, C. C. and all the students took part in it very enthusiastically and the function was a grand success. P. T. periods were started on 5th July 1950 and about 40 periods were held in the first term. This is the biggest number of the P. T. periods in the last ten years. For the second term we started from 17th November 1950. This year the attendance has surprisingly improved. This year there *were* 21 boys' batches and 9 girls' batches in the morning and 4 boys' batches and 1 girls' batch in the evening. Moreover, there were different games' batches both for boys and girls and many took advantage of the same, and showed good results especially in the Inter-Collegiate Team games. Some of our students *are* allowed to attend other college centres for their P. T. periods, and some students from other colleges *are* attending on our centre. Moreover, students who *are* medically unfit *are* allowed to attend the ground only to take walking and light exercises as recommended by the doctor. On rainy days, we asked the boys to assemble in the Lady Ramabai Hall for some exercises and lectures on physical education and rules of games.

P. T. Efficiency competitions *are* in progress and this year we *introduced* many athletic items for competitions. Rolling trophies,

prizes, certificates *will* be awarded to batches and students for efficiency in various items on the P. T. Day celebration. I thank all my Instructors, Head-Instructors, and Organizer and all those who have co-operated in the management of the department. P. T. Instructors training class for students of this college for the year 1951-52 will begin in the first week of June 1951. Students should enroll their names as early as possible.

B. P. JHAMWAR, Director

'C' Coy. N. C. C.:—The muster parade was held on the 23rd June 1950. A large number of students reported themselves for admission, and elimination was a difficult task. The medical examination came out late in July, and consequently the platoons were formed thereafter. But the training programme was suitably chalked and earnestly carried out through the year. Hearty congratulations to 2/Lt. Chapekar and 2/Lt. Hulyalkar who successfully completed their six weeks' special taaining courses at Belgaum in June 1950. Warm wel-come to 2/Lt. D. V. Kulkarni, who joined this company in August after completion of his pre-commission training at Belgaum.

The N. C. C. Units in Poona celebrated the N. C. C. Foundation Day on the 16th July when the salute was taken by H. E. Maharaja Singh, the Governor of Bombay, at the March Past. Our company's performance at the parade was highly appreciated and the Photos of the company were published in the *Fauji Akhbar*, the *Onlooker* and other Military periodicals. A homely but impressive function was arranged on the 26th Aug. to wish a *bon voyage* and success in studies to our beloved Officer 2/Lt. R. N. Chapekar, who proceeded on two years study eave to Germany. His absence will be very much felt in the Company; and we look with eager eyes to the day when with greater honour he rejoins our ranks.

A contingent of our Cadets participated in the Guard of Honour presented to the Chancellor of the University of Poona on the Convocation day on the 28th August. On the 3rd of September the C. in C. General Kariappa met and addressed the N. C. C. Cadets and Officers at the Wadia College. He was assured that the N. C. C. would remain ever faithful to the best traditions of the Indian Army. The Annual 'Shastra-pujan' was performed on the Dasara day at the hands of Lt. Col. Prin. R. D. Karmarkar who addressed the Cadets and advised them to keep up the glory of the 'C' Coy.

The trained Cadets had their Range practice on the 3rd Dec. and they did well in the grouping and application fire practices. The company participated in the Battle training Route March of the Battalion in September last. A short Route March to Vithalvadi was also conducted in the same month. A long training Route March to Khadakvasala was taken out in November, when eloquent demonstrations in 'Concealment and Camouflage' and 'Section in Attack' were successfully organized. A night compass march was arranged on the 5th December when movements by night were explained in a practical way. We are glad to note the Cadets displayed notable keenness and enthusiasm in this training. An appeal for blood donation was received from the Blood Transfusion Centre, Military Hospital, Wanori, and we are happy to note that 34 Cadets of our company volunteered their blood for their needy comrades in arms. The officers and cadets of this company did valuable work in the Flag Day collections.

The Annual Training Camp was held at Khadakvasala from the 24th December 1950 to 7th January 1951. The Officers and Cadets of the Company merrily marched 12 miles to the camp. The Coy's attendance in the camp was 143, the highest in the Bn. The sturdiness of our Cadets was conspicuously high as only six cadets reported themselves sick, the minimum in the Bn. For nine days in succession the Coy. ranked first in line dressing. The turn out of our Cadets and Officers was the best in the Bn. and is recorded in the Bn. Orders.

The time in the camp was chiefly devoted to the training in Field-craft and Jungle War-fare, We gave a special demonstration of. 'Platoon in Attack' which was highly appreciated by the C. O. All our Platoons qualified in the Cross-Country run and seven of our cadets came within the first ten. Our Guard-Mounting Platoon No. 7 gave the best performance and had almost won in the opinion of all spectators except the Judges. Our P. T. Squad lost by very narrow margin. We wish them the best of luck next year.

Ours was the best Wrestling company in the Bn. We carried away the following prizes in Wrestling. (1) Cadet, Kale N. G. (Wt. 112 lbs. and below)—Runner up. (2) L/Sgt. Paranjpe M. G. and Cdt. Patil R. P. (Wt. 113 to 124 lbs.)—Winners. (3) Cdt. Patwardhan V. V. (Wt. 124 to 134 lbs.)—Runnerup. (4) Cdt. Jagdale S. E. (Wt. 135 to 145 lbs.) Winner; and Cdt, Shinde M. B.—Runner up. In Boxing we proved the second

best and won two winners' prizes (1) Cpl. Bhosale S. G. (Wt. 113–118 lbs)—Winner. (2) Cdt. Reddy Mogare (Wt. 127–134 lbs) —Winner; and Cdt. Patwardhan V. V. —Runner up. Ours was the best Shooting company in the Bn. and we congratulate Cdt. Jagdale S. E., the best shot of the Bn., Recruit Test, the Winner of the coveted Rohington Baria Cup. Platoon No. 8 of our company was the best in the Drill Competition and carried away the Kaikobad Cup. The examinations for 'B' and 'C' Certificates were held in the camp by special Board appointed by the Sub —Area. Fifteen of our Cadets appeared for the 'B' and four for the 'C' Certificate. U/O Choudhari, U/O Abhyankar and Sgt. Jatar passed the 'C' certificate with credit. The results of the 'B' Certificate are awaited.

Our company has maintained a high standard in Military Training and Sports throughout the year. This enabled us to win the most coveted honour of Championship for the second time in the succession, and to win the glorious 'Sinhgad Trophy' of the Sub-Area. Our Company was declared to be the most efficient company in the Bn. In recognition of the same it is promised its own Flag and the distinctive *efficiency badges* for the cadets. All N. C. O.s and Cadets deserve hearty congratulations for the glorious honour they brought to the Company and to the College as well. The Company Day was celebrated on the 12th January 1951, when Lt. Col. Prin. N. G. Suru presided over the function and Mrs. Suru gave away the prizes. This imposing function marked the close of our eventful year.

C. S. M. G. R. KARMARKAR

1st Bombay Armd. Sqn. N. C. C. Troop No. 2

—We started our parades for this year on the 22nd of June 1950. There were a few vacancies and students rushed to get a chance. Naturally we had to disappoint many. Our troop Commander 2/Lt. Deshpande was attached to 2nd Lancers at Ambala for six weeks. His training there, was much advantageous to us throughout the year. Our Sr. U/o Gokhale P. M. took discharge from the troop, and S. S. M. Panse M. K. was promoted to the post of U/o. Also Cpl. Ranade M. N. and L/Cpl. Bhave J. C. were promoted to Sergent's post. Due to his merit Sjt. Ranade M. N. was given the post of S. M. during the Annual Camp.

Last year we were given general training in Wireless, Gunnery and Driving and Maintenance. But this year we had intensive and thorough training of these. We had three parades per week. On

Wednesday and Friday our parades were held on our College grounds. But on Sunday we had to go on our H. Q. as the models were kept there. During Divali Vacation a cadet camp was held at A. O. C. centre. This camp was held for the 'B' and 'C' courses only. Col. K. C. Khanna visited the camp and inspected our work.

As usual our annual camp was held at A'Nagar. The Arm'd Corps centre and School (A. C. C. & S.) helped us in every matter. We were shown and explained the actual use of tank-Guns on the K. K. range. Brig. Choudhari and Col. Walker visited the camp. We had the opportunity to visit the historical places like Chandbibi Mahal, Dongargan, Aurangzeb's Tomb and Technical centres like D & M group, Wireless group, Armament group, Tactical wing etc. Only 'B' certificate examination was held in the camp, as the course for 'C' certificate examination was made of four years duration. Fourteen cadets from our troop appeared for the 'B' examination and we expect good results. Hearty congratulations to S. S. M. Ranade M. N. and Sjt. Bhave for being selected for the Delhi—Parade which is to be held on 26th of this month. Cpl. Shinde K. E. is selected for the Sub-Inspecter's course.

U/o PANSE M. K.

BOOK-REVIEW

Social Psychology:—by Professors G. V. Akolkar & S. G Hulyalkar
(Published by G. V. Akolkar 826 Raviwar Peth, Nasik).

Social Psychology is a recent addition to the family of Social Sciences, and in our Universities, the subject was introduced only recently. Most of us, teachers and students, are now acquainting ourselves with this young science whose structure and character is yet in the making; its contours are yet taking shape and its boundary lines are still in the process of definition. The subject is thus fluid and dynamic in character, and naturally draws upon the findings and researches of field workers in the allied fields of Cultural Anthropology and Sociology. Not only that; a student of Social psychology has to have more than a mere nodding acquaintance with the various patterns of social behaviour

covered by the studies in Law, Education, Politics, Economics and Sociology.

There were however, no suitable text-books, presenting the new subject in an interesting manner, which whuld stimulate the student's appetite for further reading. Professors Hulyalkar and Akolkar have, by their very timely publication of this book, supplied a very real and urgent need of the students. The book covers the whole of the University syllabus and more. It covers topics like Scope, Definition and Methods, Individual Basis of Social Life, Socialization of the Individual, Personality, Social Interaction, Group Life, Group Mind, Group Morale, Social Heredity, Social Control and Social Progress a very broad and ample assignment. The authors have very carefully documented by references to authoritative works of F. H. Allport, G. W. Allport, La Piere and Farnsworth, Bird, Bogardus, Katz and Schanck and others. A welcome feature of the work, from the student's standpoint is, its attempt to reconcile the Hormic and Behaviouristic views; an attempt, in the absence of which, students would almost certainly have failed to connect their approaches to General and to Social Psychology; a sudden change of gear would have meant a big gap. Another interesting feature of the book is its easy, flowing style and its simple, homely illustrations from real life-situations and from Indian philosophical literature. The Authors must be congratulated on their successful attempt, to cover in a small compass of about 225 pages, the whole broad field of Social Psychology.

L. B. HAROLIKAR

Students' Library and Reading Room

सालाबादप्रमाणें वरील खातें जुलै महिन्यापासून सुरूं झालें. कॉलेजकडून यासाठीं ३५० रुपये मिळतात. उपसमितीच्या व प्राध्यापक ओतूरकर यांच्या सहाय्यानें मुलांच्या सूचनांनुसार एकंदर ८० पुस्तकें घेण्यांत आलीं. त्यांतील २० पुस्तकें इंग्रजी आहेत. वेळोवेळीं इतर प्राध्यापकांकडून आलेल्या पुस्तकांचा स्वीकार केला. एकंदरींत विद्यार्थ्यांनी यांचा चांगला उपयोग करून घेतला. Reading Room साठीं ४०० रुपये मिळतात. त्यांत नाणावलेलीं मराठी मासिकें व अग्रेसर वर्तमानपत्रें मागवलीं आहेत. तीं नियमानें सुरूं आहेत. Reader's Digest सारखीं कांहीं इंग्रजी मासिकें व दैनिकें सुरूं केलीं. दिवाळीचे कांहीं उत्तमोत्तम अंक पण संग्रहित केले आहेत. मुलांच्या संपूर्ण सहकार्यानें वरील खातीं व्यवस्थित रीतीनें चालूं आहेत.

RAM SHETH

एस. पी. कॉलेज म्यूझिक सर्कल

'एस्. पी. कॉलेज म्यूझिक सर्कल'चा अभिजात भारतीय संगीताविषयींचा उच्च दर्जा प्रतिवर्षाप्रमाणें यंदाही उत्कृष्ट रीतीनें ठेविला गेला. श्री. गोविंदराव टेंबे, श्री. सुरेश हळदणकर, श्री. श्रीधर पार्सेकर, श्री. भीमसेन जोशी हे गायक-वादक थोर कलावंत आपापल्या कलांचा सुंदर आविष्कार करितांना हिंदुस्थानी संगीत-कलेचाही गौरव श्रोत्यांच्या प्रत्ययास आणीत होते. गोविंदरावांचें पेटीवादन हे सर्व हिंदुस्थानांत मशहूर आहे. त्यांच्या वादनांतील अभिजात-पणा, माधुर्य, निर्मळपणा आणि सौंदर्यदृष्टि, श्री. हळदणकर यांच्या गायनामधलि ईर्ष्या, सुरेल-पणा व कंठमाधुर्य, श्री. पार्सेकर यांच्या व्हायोलिन वादनांतील महत्त्वाकांक्षा, तयारी आणि मुरब्बीपणा, आणि श्री. भीमसेन जोशी यांच्या मैफलींचा घराणेदारपणा, सुरेलपणा, खोली व वैचित्र्य यांमुळें यंदाचे सर्कलचे सर्वच कार्यक्रम रंगदार होऊन गाजून गेले. कॉलेजमधील विद्यार्थिश्रेत्यांची उच्च, अभिजात संगीताविषयींची अभिरुचि आणि त्याशीं समरस होण्याची वृत्ति प्रशंसनीय असून त्यांत श्रोत्यांचा गौरव आणि कलावंतांचें समाधान आहे. यापुढील कु. लीलाबाई शिरगांवकर (म. अल्लादिया खाँ यांच्या शिष्या) यांचीही सकाळच्या रागांची व्हावयाची मैफल अशीच तडफदार व खानदानी होईल, अशी अपेक्षा आहे.

सर्कलच्या सभासदांची संख्या यंदा ३२० आहे.

अ. गं. मंगरूळकर
अध्यक्ष

राजा म्हैसकर,
एल्. व्ही. पाराशरे,
विमल वाकडे,
चिटणीस.

वार्षिक स्नेहसंमेलन

१९५० चें स्नेहसंमेलन २२,२३,२४,२५ डिसेंबर या तारखांस भरलें होतें. नाटक, विविध रंजन, चित्रपट, कला प्रदर्शन व खेळ असे संमेलनाचें प्रमुख आकर्षक विभाग होते. 'आंधळ्याची शाळा' हें नाटक विद्यार्थिनींनीं बसविलें होतें. त्या सर्वच नाटकाची व विशेषतः कु. प्रभा जोशी- (सुशीला,) व कु. लीला देव- (बिम्बा) यांच्या कामाची श्री. के. नारायण काळे, श्री. गोविंदराव टेंबे यांच्यासारख्या रसिकवरांनीहि प्रशंसा केली. फर्ग्युसनमधील प्रा. भालचंद्र केळकर यांनीं या नाटकाचें दिग्दर्शन केलें होतें. विद्यार्थ्यांनीं 'वंदेभारतम्' हें नाटक बसविलें होतें. तेंहि उत्तम झालें. रा. श्रीधर लिमये-सोमेश्वर-यांनीं आपल्या अभिनयपटुत्वानें विद्यार्थीवर्गाचें उत्तम रंजन केलें. रा. शरद तळवळकर यांनीं या नाटकाचें दिग्दर्शन केलें होतें. विविध रंजनांत वृंदवादन, महाराष्ट्राचा मानकरी, अफझुलखानाचा वध इ. कार्यक्रम चांगले झाले. आपल्याच कॉलेजांतील श्री. रा. मो. रा. गोडबोले यांनीं प्रामुख्यानें विविध रंजनाचें दिग्दर्शन केलें. या तिनींहि दिग्दर्शकांची कार्यकारिणी अत्यंत ऋणी आहे. कलाप्रदर्शनांतील कलाकृतींचीहि त्या त्या क्षेत्रांतील कलातज्ज्ञ परीक्षक- चित्रकार पाटील (निसर्ग चित्रें) डॉ. कानिटकर (छाया चित्रें) व सौ. प्रियंवदाबाई रानडे (भरत काम) यांनीं खालील विद्यार्थ्यांना बक्षिसें जाहीर केलीं. (१) ल. ग. खाजगीवाले Jr. B. A. -निसर्ग चित्र (२) बी. डी. कुळकर्णी Jr. B.sc -रांगोळी (३) कु. सुधा गोगटे Int. Arts -भरतकाम (४) कु. तारा खडके Sr. B. A. -छाया चित्रें.) खेळविभागासंबंधी

विद्यार्थ्यांनीं यंदा अपूर्व असा उत्साह दाखविला. हुजूर खोखो यांचे विद्यार्थ्यांचे व विद्यार्थिनींचेहि संघ सामान्यासाठीं आले होते. व ते बघण्यासाठीं खूप गर्दी जमत असे. संमेलनांत दाखविलेला 'एडिसन दि मॅन' हा चित्रपटहि विद्यार्थ्यांना रंजक व उद्बोधक वाटला.

संमेलन कार्यकारिणीच्या सभासदांनीं व विशेषतः प्रत्येक खात्यांच्या चिटणिसांनीं यंदा एकमेकांशीं विशेष चांगल्या रीतीनें सहकार्य केलें त्यामुळें संमेलनाचें वातावरण अखेरपर्यंत प्रसन्न होतें. संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून प्रथम श्री. मसानी यांची योजना केलेली होती पण पुढें कै. सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या निधनामुळें तारखा पुढें गेल्या व त्यामुळें श्री. मसानी येऊं शकले नाहींत. त्यांच्या उपदेशाचा लाभ घडला नाहीं म्हणून सर्वांनाच फार वाईट वाटलें. आयत्यावेळीं दुसरी योजना करणें शक्य न झाल्यामुळें सर्व अध्यक्षीय कार्यक्रम तात्पुरता स्थगित करण्यांत आला.

नाटकांच्या व विविधरंजनांच्या तालमी, सभागृहांतील व्यवस्था, चित्रपटाची निवड व नेआण याकामीं आमच्या सर्व गुरुजनांचें बिनमोल साह्य झालें आहे. कचेरीचें सहकार्यहि असेंच हार्दिक स्वरूपाचें होतें. कार्यकारिणी या सर्वांची अत्यंत ऋणी आहे. या सर्वांमागें प्राचार्य दांडेकरांचा आशीर्वाद सदैव होताच. यशाचें सर्व श्रेय त्याल च आहे.

अ. शा. देशपांडे,
चिटणीस संमेलन कार्यकारिणी.

पुस्तक परीक्षण

सोपपत्तिक नागरिकशास्त्र: भारतीय नागरिकांस मार्गदर्शक असा हा ग्रंथ प्रो. रा. वि ओतुरकर यांनीं लिहिला आहे व तो अ. वि. गृह प्रकाशन मालेतर्फे चतुर्थ स्वातंत्र्य-दिनानिमित्त प्रसिद्ध करण्यांत आला आहे. शालान्त परीक्षेच्या अभ्यासक्रमानुसार आवश्यक ती माहिती देऊन शिवाय स्वतंत्र भारताचे नागरिकाला त्याचीं कर्तव्यें व हक्क यांची जाणीव राष्ट्रीयत्वाच्या व्यापक भूमिकेवरून प्रो. ओतुरकर यांनीं करून दिली आहे. नागर-वृत्तीची मीमांसा, व्यक्ती व समाज याचे संबंध, विविध सामाजिक संस्था, खाजगी व सार्वजनिक मालमत्ता, राजकीय संस्था, राज्य कारभार, कायद्यांचे स्वरूप, नागरिकांचे आधुनिक लोकशाहीतील हक्क व कर्तव्यें, स्थानिक स्वराज्यामध्यें मिळणारे लोकशाहीचे प्राथमिक धडे, इत्यादि महत्त्वाचे विषय प्रो. ओतुरकर यांनीं सुबोध, पद्धतशीर व मनोरंजक तऱ्हेनें हाताळले आहेत. आजचा विद्यार्थी हा उद्यांचा नागरिक होणार, तेव्हां तो आदर्श नागरिक कसा होईल, ही तळमळ, हा जिव्हाळा प्रो. ओतुरकरांचे सर्व प्रतिपादनांत प्रतिबिंबित झालेला आहे. भाषाशैलीसुद्धां तळमळीनें बोलणाऱ्या वक्त्यासारखी आहे. ओघांत आले ते शब्द इंग्रजी शब्दांस प्रतिशब्द म्हणून त्यानीं वापरले आहेत, पण नेहमीच्या इंग्रजी शब्दांची हकालपट्टी करण्याचा त्यांनीं आग्रहहि धरलेला नाहीं. पुस्तकाचे शेवटीं त्यांनीं उपयुक्त असा पारिभाषिक शब्द-संग्रह, नागरिकशास्त्रावरील संदर्भ ग्रंथांची यादी, व निवडक प्रश्न दिले आहेत. थोडक्यांत म्हणावयाचें तर ओतुरकरांनीं कठीण विषय सुबोध केला आहे; पंचवीस ग्रंथांचें सार एका छोट्या ग्रंथांत आणलें आहे. तरुण विद्यार्थ्यांना व सर्वसामान्य नागरिकाला लोकशाहीच्या संक्रमणकाळांत अचूक मार्गदर्शन करील असा हा ग्रंथ लिहिल्याबद्दल आम्ही प्रो. ओतुरकरांचें अभिनंदन करतों.

श्री. गो. हुल्याळकर

हें सारस्वताचें गोड । तुम्हीचि लाविलें जी झाड ।
तरी अवधानामृतें वाड । सिंपौनि कीजे ॥

भारतीय संस्कृति संग्राहक आहे. ती सर्वांना जवळ घेणारी आहे. " सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे " असें म्हणणारी ती आहे. संकुचितपणाचें वावडें असणारी ही संस्कृति आहे. आणि म्हणूनच भारतीय संस्कृति म्हणतांच माझे हात जोडले जातात. भारतीय संस्कृति म्हणतांच सागर व अंबर या दोन महान् वस्तू माझ्या डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात. प्रकाश व कमळ या दोन दिव्य वस्तू डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात. त्याग, संयम, वैराग्य, सेवा, प्रेम, ज्ञान, विवेक या गोष्टी आठवतात. भारतीय संस्कृति म्हणजे सान्तांतून अनन्ताकडे जाणें, अंधारांतून प्रकाशाकडे जाणें, भेदांतून अभेदाकडे जाणें, चिखलांतून कमळाकडे जाणें, विरोधांतून विवेकाकडे जाणें, विकारांतून विवेकाकडे जाणें, गोंधळांतून व्यवस्थेकडे जाणें, आरडाओरडींतून संगीताकडे जाणें. भारतीय संस्कृति म्हणजे मेळ, सर्व धर्मांचा मेळ, सर्व जातींचा मेळ, सर्व ज्ञानविज्ञानांचा मेळ, सर्व काळांचा मेळ. अशा प्रकारचा महान् मेळ निर्माण करूं पाहणारी सर्व मानवजातीचा मेळा मांगल्याकडे घेऊन जाऊं पाहणारी, अशी जी ही थोर संस्कृति तिचाच लहानसा-निदान मानसिक तरी–उपासक मला जन्मोजन्मीं होऊं दे. दुसरी कोणतीहि इच्छा मला नाहीं.

— कै. पां. स. साने

एते हि गुरवोऽस्माकम् ।

[१]

एषः '**दाण्डेकरः**' श्रीमान् डॉक्टरोपाधिभूषितः ।
अयम् अस्माकमाचार्यः, वेदान् नोऽध्यापयत्यसौ ॥ १ ॥
'शार्मण्य'[१]-देशम् अभ्येत्य प्रबन्धं यः पुराऽलिखत् ।
विद्यापीठेऽधुना शास्ति संस्कृताधिपतेः पदम् ॥ २ ॥
अस्मिन् ब्रुवति वर्गे नः सारवत् प्रस्फुटाक्षरम् ।
दश-पञ्चभिरस्माभिः सद्यो दशशतीयते ॥ ३ ॥
घटीमात्रान्तरे[२]ऽप्येषः चतस्रः श्वेतघृष्टिकाः[३] ।
नयत्यदर्शनं कुर्वन् छात्रान् अश्रान्तमुद्यतान् ॥ ४ ॥
वक्ति स्वाभिमतं तत्त्वं चिकित्वान् विमतः परैः ।
तर्कपुष्टम् अनाधृष्टः निस्सङ्कोचं विनिर्भयम् ॥ ५ ॥
क्षणाद् उपफलं[४] तिष्ठन् क्षणाद् आसनमास्थितः ।
ईङ्खयत्यात्मनः देहम् उन्मुखः विमुखः क्षणात् ॥ ६ ॥
सदा हृष्टः, कदा रुष्टः, सदा क्षिप्रपदक्रमः ।
अप्रमत्तः स्वविषये छात्रान् उत्साहयत्यसौ ॥ ७ ॥
साह्यं विधातुम् अन्येषां सर्वदाऽसौ धृतव्रतः ।
अनुद्विग्नः स्वशिष्येभ्यः—किम् अन्यद् अभियाच्यताम् ? ॥ ८ ॥

[२]

अयम् अत्रभवान् साक्षाद् वपुष्मान् नवमः रसः[५] ।
धीरः ' **देवधरः** ' सत्त्व-गुणः मूर्तिम् उपेयिवान् ॥ ९ ॥
अधीत्यसौ अलङ्कार-शास्त्रे, वर्णान् अतर्जकान्– ।
प्रयुञ्जानोऽधुना ब्रूते न्यायं व्याकरणं तथा ॥ १० ॥
लक्ष्यमाणः विकेशेन मूर्ध्ना, मन्दपदक्रमः ।
वर्गम् एषः प्रविशति दृशैवाश्वासयन् परान् ॥ ११ ॥
वर्गापवरक-द्वारं नुन्नं यः पवनैः बलात् ।
पिधातुम् आत्मनैवेच्छेत्–अहो सौजन्यगौरवम् ! ॥ १२ ॥
वर्षिष्ठै[६]श्च स्थविष्ठश्च ज्येष्ठै[७]श्चाचार्यपङ्क्तिषु ।
शमनिष्ठः सदा ह्येषः छात्रान् सर्वान् स्तुतीयति ॥ १३ ॥

[३]

एषः भाषास्वसङ्ख्यासु विहरन् सहजास्विव ।
सहासं प्रविशत्यन्तः श्रीमान् ' **वाडेकरः** ' गुरुः ॥ १४ ॥

---

१. Germany. २. Period. ३. Crayons. ४. फल (= Black-) board. < √ फल्, to cleave. ५. Cf. ' शान्तश्च नवमो रसः '. ६. Eldest. ७. Senior-most.

शिरःपश्चार्धमाच्छाद्य शीर्षण्येनामलेन यः ।
आनखाग्रशिखं शुभ्रं धत्ते वस्त्रम् अयान्त्रिकम्[1] ॥ १५ ॥
हसन् वर्गं विशत्येषः, प्रवक्ति प्रहसन् इव ।
विहसन् विजहात्येषः विषीदन्तं विहासयन् ॥ १६ ॥
शिक्षयत्यैश्वरीं गीतां द्विः सप्ताहस्य सम्प्रति ।
भाषाध्यायं[2] सकृच्चापि–तस्यायं पाठनक्रमः ॥ १७ ॥
चिराय खल्वनुध्यायन् गीतां भागवतीम् असौ ।
शैलीम् अनुकरोत्यस्याः प्रब्रूते नः पुरः यदा ॥ १८ ॥
ग्रन्थचिन्तावशाः छात्राः अलप्स्यन्त कुतः बत ।
गुरून् निरवधि ग्रन्थान्, नाभविष्यद् असौ यदि ! ॥ १९ ॥
'एकः एवाद्वितीयो'ऽसौ वाग्वेषचरितादिषु ।
अनन्यसदृशः कष्टं दूरीभवति चेतसः ॥ २० ॥

[४]

इतश्च सभवान् एति महाभागः '**सुरुः**' गुरुः ।
अग्रांशुः अभितः कुर्वन् विदग्ध-मसृणां दृशम् ॥ २१ ॥
कथां माधवमालत्योः भवभूत्युपवर्णिताम् ।
अध्यापयत्यसौ अस्मान् जात्यमांसलया गिरा ॥ २२ ॥
करालां डामरां वाणीं भवभूतेः क्वचित् क्वचित् ।
जानीते विशदां कर्तुं शैली कस्यापि काऽपि सा ॥ २३ ॥
छात्रेषु स्नेहगुरुकं दधानः प्रब्रवीत्यसौ ।
हृद्यां व्यापारयन् वाणीं देश्याम्[3] अभ्यन्तराऽन्तरा ॥ २४ ॥
दधन् नेपथ्यमापीतं[4], ब्रुवन् गङ्गाप्रवाहवत् ।
आचार्यकं करोत्येषः ईषदीषत्स्मितच्छटम् ॥ २५ ॥

[५]

अयम् अत्रभवान् एति '**मङ्गरूलकरः**' गुरुः ।
यविष्ठः वयसा नूनम् आचार्येष्वखिलेषु नः ॥ २६ ॥
छात्रे जातानुकम्पोऽसौ आरभ्य प्रथमाद् दिनात् ।
अनध्यायेषु रिक्ताः वा कर्षत्यभ्यधिकाः घटीः ॥ २७ ॥
नातिप्रांशुः नातिखर्वः ईषत्पलितमूर्धजैः[5] ।
असौ प्रसन्नवदनः प्रविशत्यद्रुतक्रमम् ॥ २८ ॥

---

१. Hand-woven: Khaddar. २. Philology. ३. 'देश्या वाणी' = मराठी. ४. Yellowish suit. ५. Emendation suggested by Prof. Mangrulker: 'पलितप्रायमूर्धजः' !

मृद्वीं व्याहारयन् एषः कोशप्रामाणिकीं[1] गिरम् ।
तद् औपनिषदं तत्त्वं ब्रूते वाङ्मनसोः परम् ॥ २९ ॥
वचांस्युद्धृत्य विदुषां सम्परीत्य विचित्य च ।
आत्मतत्त्वं स्वप्रकाशं प्रकाशयति नः पुरः ॥ ३० ॥
अस्य हस्ताक्षरं रम्यम् अग्रथितमौक्तिकम् ।
स्पष्टम् अन्योन्यविश्लिष्टं यः पश्यति स गृध्यति ॥ ३१ ॥
सनाथीकुर्वतः वर्णैः कृष्णं काचमयं फलम् ।
दाण्डेकर-विवर्जं न कोऽप्यस्यातिक्रमेत् पदम् ॥ ३२ ॥
वर्णैर् यावन्ति पत्राणि[2] पूर्यन्तेऽस्य घटीषु नः ।
सर्वेषा[3]मपि तावन्ति न स्युः सङ्घटितान्यपि ॥ ३३ ॥

[६]

असौ कृशाङ्ग्यष्टिश्च 'गद्रा'चार्यः विलोक्यते ।
मीमांसायाः स पूर्वस्याः पारदृश्वा कुशाग्रधीः ॥ ३४ ॥
सकृद् एवास्य संयोगः सप्ताहाभ्यन्तरे भवेत् ।
देववाण्यनुवादे नः तदा यः मार्गमादिशेत् ॥ ३५ ॥
शब्दं शब्दं विविच्यायं धीरतां नितरां श्रितः ।
शिष्यप्रबोधम् उत्पश्यन् आदत्ते वचनं शनैः ॥ ३६ ॥
कदाचिदपि तत्-छात्राः स्वकार्ये युक्तचेतसः ।
स्वाध्यायसाह्यम् इच्छन्तः न प्रत्यादेशमाप्नुयुः ॥ ३७ ॥

कृ. श्री. अर्जुनवाडकर,
Sr. B. A.

———:X:———

---

१. Pronunciation of words as it occurs in the dictionary. २. Exercise books. ३. अध्यापकानाम् इति शेषः ।

मध्यमवर्गाचें भवितव्य

[लो. टिळकस्मारक ग्रंथालयातर्फे झालेल्या निबंधस्पर्धेमध्यें या निबंधाला पहिलें बक्षिस मिळालें आहे. स्थलसंकोचास्तव निबंधामध्यें थोडा संक्षेप केला आहे— **संपादक**]

उपोद्‌घात—संध्याकाळचीं जेवणें आटोपलीं होतीं. रोजच्या सरावाप्रमाणें ऑफिस-मधल्या गमतीजमती, घरांतल्या अडचणी कुरबुरी, आळींतल्या विशेष घटनेचा कानोसा, शहरांतील ताजी वार्ता यांची चर्चा भरल्यापोटीं सुरू झाली. हविसांत साहेब काय बोलला याची नेहमीं-प्रमाणें हजेरी लागली. नेहमींप्रमाणेंच सहा महिने झाले नाहींत समोरच्या मनोहर इंदूचा प्रेमविवाह होऊन, पण रोज खटके उडतात त्यांचे, याचें नवल करण्यांत आलें. मालकांच्या मधल्या मुलीचें अजून कुठेंच जमत नाहीं याबद्दल दैनिक हळहळ व्यक्त करून झाली आणि रोजच्या रिवाजाला धरूनच कोरियन युद्धामुळें किंमती वाढून महागाईत अधिकच पडलेल्या भरीकडे संभाषणाचा मोहरा वळला. सुपारीचें शेवटचें खांड तोंडांत टाकीत चिंताग्रस्त चेहऱ्यानें चिंतोपंत म्हणाले, " या वाढत्या महागाईचे खरे चटके बसतात तुम्हाआम्हांलाच. मजूर-शेतकऱ्यांची रोजची रड असते, पैसेवाल्यांचा प्रश्नच नसतो. राहातां राहिलों घरांत तूप नसतांना मिशीला तूप लावणारे तुम्हीआम्ही. खरं मरण ओढवलंय आपलं." त्यांच्या शेजारींच बसलेला त्यांचा मुलगा मान हालवून म्हणाला, "मरणच ओढवलं असलं तर तें सगळ्यांच्यावर आहे. समजा, उद्यां हिंदुस्थानांतच तिसरं महायुद्ध पेटलं तर ॲटमबॉम्बनं आपण तेवढे खलास होणार आणि गोरगरीब अलगद वांचणार असं थोडंच आहे! परवां आसामांत बसले तसे भूकंपाचे चार हादरे बसले कीं, आपण सगळेच गडप होणार. लहान-मोठे, गरीब-श्रीमंत हा भेद मरणाच्या राज्यांत मंजूर नाहीं." त्यानंतर संभाषणाचा मोहरा फिरून भूकंपाच्या रसभरित वर्णनाकडे वळला, तरी चिंतोपंतांच्या मुलाचे उद्‌गार माझ्या मनांत राहूनराहून घोळूं लागले. नदीच्या लाल गढूळ पाण्याचा लोंढा दोन्ही तीरांवरील वस्ती आपल्या क्रूर जबड्यांत सारकाशपणें लोटीत आला कीं, जसा त्यापुढें भेदाभेद नाहीं, त्याचप्रमाणें दूरच्या क्षितिजावर गरजणाऱ्या तिसऱ्या महायुद्धाच्या इतिहासाला तरी हा सुखवस्तु वर्ग, हा मध्यम वर्ग, हा मजूरवर्ग असा भेद करण्याचें कारण कुठें आहे! त्या अग्निप्रलयांत सगळे सारखेच भाजून निघणार. मग मध्यम-वर्गीयांच्या भवितव्याचा वेगळा विचार कां करावा, असें मला वाटलें. पण नंतर मीच उत्तर दिलें, " असें नाहीं; युद्धोत्तर समाजस्थितींतील मध्यम वर्गाची प्रकृति आणि परि-स्थितीच अशी बनली आहे कीं, त्यांच्या भवितव्याचा प्रश्न विशेषत्वानें अलग असा उभा रहावा."

लक्षणें:—प्रथम मध्यमवर्ग हा शब्दप्रयोग वापरतांना समाजाचा कोणता भाग आवल्याला अभिप्रेत आहे याची स्पष्ट कल्पना हवी. बुद्धिजीवित्व हें मध्यमवर्गाचें पहिलें वैशिष्ट्य आहे. मोठमोठाले कारखाने, हजारों एकर शेती, प्रचंड बँका यांच्या स्वार्जित व वडि-लोपार्जित भांडवलावर हा वर्ग जगत नाहीं, किंबहुना तसा तो जगूं लागला कीं, त्याची गणना सुखवस्तू श्रीमंतांत होते. त्याचप्रमाणें निव्वळ शरीरकष्ट करूनही हा वर्ग उदरनिर्वाह करीत नाहीं. ज्ञान हेंच या वर्गाचें धन आणि विद्या हेंच त्याचें बल. ज्ञान, विद्या, बुद्धि यांचा उपयोग हा वर्ग चरितार्थासाठीं करतो. पण बुद्धीचें हें भांडवल असें आहे कीं, त्यावर बेताचें व्याज मिळतें. त्यामुळें मध्यम सांपत्तिक स्थिति हें या वर्गाचें दुसरें लक्षण. गडगंज मर्मश्रीमंती आणि अठराविश्वे

दारिद्य या दोन्हींच्या मध्यें त्याची स्थिति असते. या वेतनाच्या मिळकतीमुळेंच मध्यमवर्ग विचारशील बनतो. आयत्या बिळावरील नागोबा नसल्यामुळें बीळ बांधायला लागणाऱ्या श्रमाची पुरती कल्पना असते, पण बीळ बांधण्यानेंच त्याचा सारा वेळ खाऊन टाकलेला नसतो. श्रीमंत सुखवस्तूंना भरपूर पैसा आणि मोकळा वेळ याची अनुकूलता असते, तिचा उपयोग सुखविलासांचे नवीन रंगढंग शोधून काढणें व असतील त्यांत चैनीनें रमणें याकडे होतो. याउलट अन्नवस्त्रासारख्या मूलभूत गरजा भागविण्यांत खालच्या वर्गाची शक्ति आणि वेळ खर्च होतात, त्याला विचाराला वेळ नसतो. पण मध्यमवर्गाची नजर मद्य-मदिराक्षीनें धुंदावलेली नसते, तशी कमालीच्या शरीरकष्टानें थकलेली नसते. ख्यालीखुशालींत राहणाऱ्यांपुढें भवितव्याचा प्रश्न उभा राहत नाहीं, आणि टीचभर पोटाची खळगी भरण्याकडे दिवसाचे २४ तास कामीं येत असल्यानें या रोजच्या विवंचनेला रडण्याचें त्राण खालच्या वर्गांत राहात नाहीं. साहाजिकच आपल्या भवितव्याचा विचार करणारा असा हा एकच वर्ग आहे. मध्यमवर्गीयांत केवळ सुशिक्षित शहरी नोकरीवाल्यांचाच नव्हे तर लहानसहान व्यापार उद्दीम करणारे, वैद्यकी–वकिलीसारखे स्वतंत्र बुद्धिप्रधान व्यवसाय करणारे, कारखान्यांतून यांत्रिक व तांत्रिक उत्पादनांत गुंतलेले, गायन, लेखन यांसारख्या कलांवर उपजीविका करणारे या सर्वांचा अंतर्भाव केला पाहिजे.

उदय:– हिंदुस्थानांत ब्रिटिश अंमलापूर्वी समाजाचें अधिष्ठान जातिभेद होतें. पेशवाईतील कारकुनी फड संख्येनें व बलानें फार लहान, बहुसंख्य समाज खेड्यांत शेतीवर जगणारा, राजकारणाविषयीं उदासीन, आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण. महिकावतीच्या बखरींत राजवाडे म्हणतात, 'पंचायत, महार व कुत्रा याहून जास्त भानगडीचें दिव्य किंवा भयंकर सरकार हिंदू ग्रामसंस्थेला नको असे'. अशा या समाजाची सारी घडण ब्रिटिशांनीं आपल्याला फायदेशीर होईल अशा रीतीनें घडवून आणलेल्या कृत्रिम क्रांतीनें बदलून गेली. खेडीं, कच्चा माल पुरविणारी बाजारपेठ आणि शहरें पक्का माल उपभोगणारी बाजारपेठ बनलीं. खेड्यांतल्या शेतीवर निर्वाह न भागल्यानें उन्हाळ्याचे चार महिने मुंबईच्या गिरण्यांत काढण्याची प्रथा वाढली. त्यांतच ब्रिटिशांनीं राज्यकारभाराची सोय विद्यापीठांतून कारकून मास्तर आयते तयार मिळतील अशा प्रकारें केली, आणि या कृत्रिम औद्योगिक क्रांतीमुळेंच आपल्याकडील अलिकडचा बुद्धिजीवि बहुशः शहरांतून चाळींमधें राहणारा, वेतनाचें उत्पन्न असणारा मध्यमवर्ग जन्माला आला. तेव्हां मध्यमवर्गाची ऐतिहासिक उपपत्ति अशी औद्योगिक क्रांतीशीं निगडित आहे.

मार्क्स व गांधी:—साहजिकच औद्योगिक क्रांत्युत्तर अस्तित्वांत आलेल्या भांडवलदार समाजरचनेचें जें भवितव्य तेंच मध्यम वर्गाचें. या भांडवलदार समाजरचनेचें भविष्य वर्तविणाऱ्या **मार्क्स**च्या ग्रंथांत या मध्यमवर्गाविषयीं चर्चा आली आहे. मार्क्सच्या मतें मध्यमवर्ग हा परोपजीवी, परपुष्ट असा वर्ग आहे. दलितांचें शोषण करण्यांत भांडवलदारवर्ग मध्यमवर्गाच्या बुद्धिमत्तेचा उपयोग करून घेतो. देहविक्रय करून पोट जाळणाऱ्या वेश्येप्रमाणें आपली बुद्धि भांडवलदारांना विकणाऱ्या या वर्गाबद्दल मार्क्सला कमालीचा राग आहे. भांडवलदारांचे हस्तक आणि गुलाम बनलेल्या या वर्गावर, Bourgeoisie वर मार्क्सचा मुख्य आरोप असा कीं, डोकें घातलेल्या साम्यवादी क्रांतीला खीळ घालण्याची, ती थोपवून धरून समाजाचें लक्ष दुसरीकडे वळविण्यासाठीं बुद्धीचा दुरुपयोग करण्याची प्रतिगामी कामगिरी हा वर्ग करीत असतो.

मार्क्सवादाप्रमाणेंच जीवनाच्या सर्वांगांना स्पर्शून जाणारी दुसरी आजच्या जगांतील प्रधान विचारपद्धति म्हणजे महात्माजीप्रणीत **गांधीवाद**. निराळ्याच कारणांसाठीं पण मार्क्स इतकाच गांधींचाही मध्यमवर्गावर फार राग आहे. त्यांच्या मतें आंग्लविद्या विभूषित मध्यमवर्गानें गुलामी वृत्तीनें परकीय अंमलाच्या जुंवाखालीं मान वाकविली, असल्या देशबुडव्या वर्गानें देश पुरता बुडवला नाहीं याचें कारण बहुसंख्य शेतकरी निरक्षर राहिले हेंच होय. राष्ट्रीय उत्थापनाच्या चळवळींत मध्यमवर्ग स्वार्थीपणानें मागेंच राहिला असें त्यांचे अनुयायी शंकरराव देव यांचें मत आहे. अडाणी शेतकऱ्यांत तंटे माजवून त्यांच्या पैशावर पोट भरणारे वकील आणि पोटांत औषधांच्या बाटल्या रिचवून नैसर्गिक शरीररचनेच्या कार्यांत बाध आणणारे, संततिनियमानाचीं साधनें पुरवून आत्मसंयमाचें सामर्थ्य खच्ची करणारे डॉक्टर, यांचा तर गांधींनीं ठिकठिकाणी धिक्कार केला आहे.

इतिहासाची साक्ष :—मार्क्स आणि गांधी या दोन्ही विचारवंतांनीं व्यक्त केलेल्या मध्यमवर्गीयांच्या प्रतिकूल मतांना इतिहासाचा आधार आहे काय ? मध्यमवर्गीयांच्या भवितव्याचें जें निराशाजनक काळेंकुट्ट चित्र मार्क्सनें रंगविलें आहे तें कितपत वस्तुस्थितीला धरून आहे ? मध्यमवर्गीयांवरचे त्यांचे गंभीर आरोप कोठल्या पुराव्यावर आधारले आहेत ? या प्रश्नांची तपासणी केल्यावर, 'प्रतिक्रांतिकारी' असें जें मार्क्सनें व गांधीजींनीं या वर्गाला विशेषण लावलें आहे तें, डोळे मिटून आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रतिपादनार्थ लावलें आहे हें लगेच लक्षांत येतें. मध्ययुगाचा अंत आणि नवयुगाचा आरंभ, Renaissance म्हणजे विद्या–कलांच्या पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीनें झाला. या चळवळींत उत्साहानें भाग घेणारे दान्ते, पेट्रार्क, लिओनार्दो द व्हिन्सी चॉसर, एरॅस्मस्, गॅलीलिओ, कोपर्निकस् या साऱ्या थोर, प्रभावशाली व्यक्तींचा जन्म बेताची आर्थिक-स्थिति असलेल्या कुटुंबांतून झाला आहे. त्यानंतरची क्रांतिकारक चळवळ धर्मसुधारणेची—Reformation. त्याचा प्रमुख सूत्रधार मार्टिन ल्यूथर व त्याचे अनुयायी कॅल्व्हिन, झ्विंगली जॉन नॉक्स ही धर्मोपदेशक मंडळी बेताच्या उत्पन्नाचीं बुद्धिजीवि माणसें होतीं. तदनंतर युरोपला हादरवून टाकणाऱ्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचे उद्गाते तत्त्वज्ञ रूसो, व्हॉल्तेअर, दिदेरो, माँतेस्किअ; व क्रांतिकार्यांत प्रत्यक्ष दुमदुमणारीं रॉबेस्पिअर दांतों, मारा, काँदोर्से हे ज्वलज्जहाल क्रांतिकारक मध्यमवर्गांतूनच निर्माण झाले. क्रांतिकार्यांत भाग घेणाऱ्यांत जास्तींत जास्त संख्या वकीलवर्गाची होती. स्टेट्स–जनरलच्या पहिल्या निवडणुकांत निवडून आलेले बहुसंख्य उमेदवार लेखक, ग्रंथकार, वकील आणि डॉक्टर होते. इटलीच्या राष्ट्रवादी चळवळीमध्यें भाग घेणारे इटलीचे रामदास मॅझिनी, शिवाजी काव्हूर, सेनापति गॅरिबाल्डी हीं माणसें मध्यमवर्गीयच होतीं. आयर्लंडचे तेजस्वी राष्ट्रवीर मॅक्स्विनी आणि डी. व्हॅलेरा, आधुनिक तुर्कस्तानचा निर्माता केमालपाशा, नवचीनचा संस्थापक सन्यत्सेन, आपल्याकडील राष्ट्रवादी चळवळींतील रानडे, टिळक, गोखले, गांधी, मेथा, बोसबंधु, चित्तरंजनदास हीं सारीं नांवें मध्यमवर्गीयांचीं आहेत. Nationalism in the East या पुस्तकाचा जर्मन कर्ता हॅन्स कोहेन या साऱ्या चळवळींचा इतिहास देऊन त्यांतील मध्यमवर्गानें उचललेल्या नेतृत्वाचा महत्कार्यभाग विशद करतो. लॉर्ड अॅक्टन या राज्यशास्त्र पंडिताचें स्पष्ट मत आहे कीं, मेक्सिकोंत क्रांतीनंतर राष्ट्रनिष्ठा निर्माण होऊं शकली नाहीं याचें कारण मध्यमवर्गाचा अभाव. फार कशाला, साम्यवादी व समाजवादी चळवळींत आज जीं प्रमुख माणसें नेतृत्व करतांना दिसतात त्यांतले मार्क्स, लेनिन, स्टॅलिन, बुखारिन, मावत्सुंग

हे जहाल साम्यवादी, वेल्स, शॉ, जयप्रकाश नारायण यांसारखे सौम्य समाजवादी नेते मध्यमवर्गातूनच निर्माण झाले आहेत.

मध्यमवर्गाचे खरें स्वरूप:—

पं. नेहरूंनीं १९३६ सालच्या भाषणांत भारतीय मध्यमवर्गाला उद्देशून "Today the most revolutionary class in India is the middle-class" असे जे उद्गार काढले ते सर्व जगातील मध्यमवर्गाला सर्व कालीं लागू पडतील असें दिसतें. प्रत्येक नवयुगाची क्रांतिकारक चळवळीची सुरुवात मध्यमवर्गानें केली आहे, त्या क्रांतिकारक चळवळींत जीवनाची आहुति टाकली आहे, तनमनधनाची तमा बाळगलेली नाहीं. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, समाजाच्या कोणत्याही अंगातील क्रांतिकारी चळवळीच्या आघाडीवर मध्यमवर्गीय नेते उभे राहिले, ग्रंथ–वर्तमानपत्रें, मासिकें, सभा, व्याख्यानें यांच्या द्वारां सतत प्रचार केला, नवयुगाचें तत्त्वज्ञान निर्माण केलें, प्रसंगीं शारीरिक व मानसिक छळ सोसून हिरिरीनें त्या तत्वज्ञानाचा पुरस्कार केला, आणि अंतीं क्रांति यशस्वी करून दाखविली. तत्त्वज्ञान, विज्ञान, कला, साहित्य, सारांश मानवी संस्कृतीची जीं जीं सारीं अंगें आहेत त्यांत मोलाची भर टाकणारे मध्यमवर्गीय आहेत. जर मानवी संस्कृति टिकावयाची असेल तर विचारशील, बुद्धिमान मध्यमवर्गीयांच्या मदतीखेरीज प्रगतीचें प्रत्येक पाऊल अडखळेल. बुद्धिजीवित्व, मध्यम आर्थिक स्थिति आणि विचारशीलता हीं मध्यमवर्गाचीं वैशिष्ट्यपूर्ण लक्षणें खरीं, आणि अर्वाचीन युगातील क्रान्तिकारक चळवळींचें नेतृत्वही मध्यमवर्गानें केलें. परंतु संस्कृतीचा नंदादीप आपल्या हृदयांत पेटवायचा, त्यानें आपलें जीवन उजळून टाकायचें आणि अंधारांत चांचपडणाऱ्या मानवी प्रगतीपुढचा मार्ग स्वच्छ लखलखाटानें भरून टाकावयाचा, मग त्यांत स्वतःच्या आयुष्याची तमा बाळगावयाची नाहीं हें मध्यमवर्गाचें खरें ऐतिहासिक कार्य होय. गळकें छप्पर, फरशी नसलेली भुई, उपकरणांचा तुटवडा, आर्थिकदृष्ट्या तंग परिस्थिति, शरीरांत प्राण शिल्लक नाहीं अशा प्रतिकूल परिस्थितीतही विज्ञानसाधना करणारी मध्यवर्गीय **मादाम क्यूरी** ही या संस्कृतिलालस वर्गाची प्रतिनिधी आणि प्रतीक आहे.

सद्यःस्थितिः— मग असा उज्ज्वल भूतकाल असतांना रम्य भावी कालाचीं सुखस्वप्नें पडण्याऐवजीं आपलें भवितव्य काय याची विवंचना मध्यमवर्गाला कां लागावी? आजची जागतिक परिस्थिति हें याचें उघड दिसणारें उत्तर आहे. भांडवलदारी समाज व्यवस्थेतील अंतर्गत दोषांमुळें युद्ध; तें संपल्यामुळें वस्तूंच्या भावांना चढणारी तेजी उतरून मंदी, बेकारी; ती टिकविण्यासाठीं पुन्हां युद्ध, वाढती महागाई, चलनाचा सुकाळ आणि घटतें उत्पादन हें सर्व दुष्टचक्र क्रमप्राप्त आहे. तें दुष्टचक्र नष्ट करून आर्थिक समता आणि सुबत्ता यांचें आश्वासन देणारा साम्यवाद, आणि तें अंतर्गत दोष काढून, आहे ही अर्थरचना टिकविण्यासाठीं धडपडणारा भांडवलदार वर्ग, या दोन तत्त्वज्ञानांच्या संघर्षाचा अव्याहत ध्वनि आजच्या जागतिक राजकारणांत आहे. तो संघर्ष आज या भूमिवर चिमुकल्या संसारांच्या घरकुलांना दणगट धक्के देत चालला आहे, त्यामुळें मध्यमवर्गाची चिंता वाढली आहे. मजूर वर्गाची स्थिति, भांडवलदारी तत्त्वज्ञानाचा विजय झाला तर आहे तशी कायम राहील, त्यामुळें त्याला चिंता नाहीं; जर साम्यवादाचा विजय झाला तर...तर साम्यवादाखालीं व्यक्ति स्वातं-

त्याची गळचेपी होवो, त्यांनीं दिलेलीं आश्वासनें खोटीं ठरो, ज्ञात राक्षसापेक्षां अज्ञात संकट पुरवलें असें या वर्गाला वाटतें— Devil unknown is better than devil known. भांडवलदार वर्गालाही चिंता पडली आहे, पण आजचें मरण उद्यांवर ढकलण्याइतकी माया त्या वर्गाजवळ आहे. मध्यम वर्गावर मात्र भीषण भवितव्याची कृष्णछाया पसरली आहे, तेव्हां मध्यमवर्गाचें भवितव्य काय या प्रश्नाचें उत्तर जागतिक राजकारणांतील कोणत्या तत्त्वज्ञानाचा विजय होईल या प्रश्नावर अवलंबून आहे. साम्यवादी तत्त्वज्ञानच विजयी होणार या भयानें या वर्गांतील कित्येकांच्या पोटांत भीतीचा गोळा उठला आहे, तथापि जिथें साम्यवादी समाजक्रांति विजयी होते तिथें वर्गविहीन समाजरचना खरोखरच अस्तित्वांत येते काय या प्रश्नाचें उत्तर अनिर्णित आहे. तेव्हां मध्यमवर्गाचें भवितव्य हें वर्गाधिष्ठित समाजरचनेच्या भवितव्याशीं निगडित आहे एवढेंच म्हणतां येईल.

ना. ह. कुलकर्णी,
ज्यू. बी. ए.

वाग्वैजयंती

उत्कटतेनें लुब्ध होऊनी
जगताच्या या कानकोपरीं
गुंगत गुंगत मधुमोहाला
गुंफावें मग काव्यहाराला

हळूच चुंबावें कुसुमाला
मधुर सुधा माखे अधराला
तीच प्रचीती काव्यकलेला
आणुन द्यावी पुरी पूर्तता

किरणांच्या पाठकुळीं बसुनी
क्रमत क्रमत जावें विश्रान्तीं
नव्या मिळवुनी खेळगड्यांसी
संगें त्यांच्या काव्य स्फूर्ति

दिसेल कोठें क्रंदन कसलें
क्रंदत क्रंदत त्यांत मिळावें
भान हरपलें ध्यान लाभलें
त्या ध्यानाचें गावें गाणें

खदखद उठतो ध्वनी कुठेसा
हास्याचा वा उन्मादाचा
हंसत सुटावें आपण तेव्हां
घुमवित घुमवित मग गानाला

जरी उफळला वणवा कोठें
भाजुन घ्यावें त्यांत जरासें
जरी उसळला हसवा कोठे
डुंबुन घ्यावें त्यांत जरासें

या भावांचीं गातां गाणीं
दूर ठेवुनी रडगाण्यांसी
दूर दूर न्यावें नयनांला
क्षितिजाच्या तांबूस कडेला

दूरदिठीचें सूत्र विणूनी
गुंफावें या भावसुमांसी
आणि त्यांतुनी निर्मित व्हावी
जगदीशा वाग्वैजयंती ॥

—रा. ग. जाधव (F. Y. C.)
साहित्यविशारद.

कै. साने गुरुजींचा जीवनविषयक दृष्टिकोन

[निबंध स्पर्धेमध्यें या निबंधाला दुसरें बक्षीस मिळालें आहे. याहि निबंधाचा थोडा संक्षेप केला आहे—संपादक]

एक जीवनयात्रा संपली. एक मंद मंद प्रकाशणारी ज्योत कायमची शांत झाली. पडक्या झडक्या देवळाच्या गाभाऱ्यांतील तेलवात वाऱ्यानें क्षणभर थरथरली आणि जीवनरसाच्या अभावानें क्षणार्धात् अंधारांत दिसेनाशी झाली. झंझावातानें झाडावरचीं फळें, फुलें, पानें टप् टप् खालीं पडलीं आणि अखेर तप्त झालेल्या धरतीवर चार थेंब पडले ते तिच्यावर क्षणभर स्थिरावले, दिसेनासे झाले. मातीचा सुगंध आजुबाजूला दरवळला.

गुरुजींची जीवनयात्रा संपली।

गुरुजी गेले। त्यांच्या आवडत्या शब्दांत सांगायचं म्हणजे गुरुजी म्हणाले "येतो आतां, परमेश्वराच्या जवळ त्याचा हा बालक जातो आहे. मातेला कां आपलीं मुलें प्रिय नसतात? तो मला जवळ घेईल आणि मी अगदीं डोळे मिटून त्याच्या कुशींत शिरेन. परमेश्वरा, तुझ्या कडे येण्याची मला तहान लागली आहे. तुझ्या पूजेसाठीं हा पहा मी येत आहे. मला तुझ्या जवळ घे. माते, तुझ्या या भांबावलेल्या, गोंधळलेल्या बालकाला तुझ्या कुशीचा आसरा पाहिजे आहे. तो अजाण आहे. त्याला जवळ घेशील ना? माझ्या अश्रूनीं तुझ्या पायावर मी अभिषेक करीन. येतों मी!"

गुरुजींनीं आपली जीवनयात्रा संपविली. ते आपल्या आयुष्यांतून मापण होऊन उठले. स्वतःच्या आत्मिक बलावर जीवनगंगेचा ओघ थोपवून धरून त्यांनीं तो अर्धवट मार्गांतच संपविला. दुसऱ्याच्या आयुष्याला वळण लावून देण्याचें महान कार्य करणारे ते **अंमळनेरचे गुरुजी** होते. **श्यामच्या आईचे** ते लाडके **श्याम** होते. **क्रान्ति, समाजधर्म, राष्ट्रधर्म, भारतीय संस्कृति** वगैरे पुस्तकांचे ते लेखक होते. ते एक सामान्यांतलें असामान्य होते. मग आपल्या आयुष्यांत ते शेवटीं अशा अवस्थेला कां पोहोचले? मानवाचे मरण म्हणजे त्याच्या जीवनाची छाया, असं म्हणणाऱ्या गुरुजींचं मरण त्यांच्या जीवितापासून असं फुटून कां निघालं? त्यांच्या मरणामागें त्यांचा जीवितओघ वहातोय अन् त्याच्यांत खोलवर बघितलं तर त्यांच्या मरणाची अस्पष्टशीं छाया त्यांत दिसेल।

आत्यंतिक भावनावशता हीच गुरुजींची थोरवी आणि इथेंच त्यांची लघुता। हाच त्यांचा मोठेपणा आणि इथेंच गुरुजींचें सामान्यत्व, हाच त्यांच्या जीवितकार्याचा आत्मा आणि इथेंच त्यांच्या जीविताचा शेवट. गुरुजींच्या गुणांनींच त्यांना अगतिक बनवलं काय? ह्या आत्यंतिक भावनावशतेनेंच गुरुजी अनेक कार्यांत ओढले गेले, त्यांचं राजकारण, समाजकारण आणि वैयक्तिक आयुष्य सारं ह्या भावनेंतून निर्माण झालेलें होतं! आणि तिची पूजा करणारं होतं. वयाच्या पंचविसाव्या वर्षीं त्यांनीं आपला शिक्षणक्रम संपविला आणि प्रत्यक्ष कार्याला सुरवात केली. मजूर कामगारांची करुणाजनक स्थिति पाहिली. त्यांच्या पोटा—पाण्याच्या प्रश्नांनीं त्यांना चिंताग्रस्त केलं। अन्न-वस्त्र,

आसरा यांच्या अभावामुळें जीवनांत बेचारशी झालेल्यांना प्रेमाचा शब्द दिला आणि त्यांच्या जीवनांतला थोडासा काळ आशेनें उजळला. तीस सालच्या चळवळींत आणि बेचाळीसच्या आंदोलनांत ते कारावासांत गेले, शेतकऱ्यांच्या चळवळी केल्या. अन्यायाचा, अज्ञानाचा आणि अंधकाराचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य उत्पन्न व्हावें यासाठीं हाडाचीं काडें केलीं, गाणीं रचलीं, पुस्तकें लिहिलीं, परकीय पुस्तकांचीं भाषांतरें केलीं, आणि जगाच्या वाङ्मयांतील ठळक ठळक इतिहास गोष्टीरूपानें सामान्य जनतेच्या पुढें मांडले. सेवादलासारख्या तरुणांच्या संघटनेसाठीं आपला जीव एकत्रित करून कार्य केलं! वेळप्रसंगीं आत्मक्लेशाचा मार्ग स्वीकारूनही इच्छित कार्य साध्य करून घेतलं. पंढरपूरच्या पांडुरंगांच्या दर्शनासाठीं उत्सुक झालेल्या भाविकांना त्यांनीं देवाच्या गाभाऱ्यांत नेण्याचें कार्य केलं! हें सारं करतांना एकच ध्येय डोळ्यापुढें ठेवलं कीं या समाजाच्या अंतरंगावर चढलेला मळ काढून टाकला पाहिजे. मनुष्य मूलतः चांगला आहे, याच्यावर त्यांचा आत्यंतिक विश्वास होता. ते म्हणत त्याचं अंतरंग स्फटिकासारखं निर्मल आहे, फक्त त्याच्यावर जे दुष्ट प्रवृत्तीचे थर चढलेले आहेत ते खरडून काढले पाहिजेत, आणि हें कार्य मी आणि माझ्यासारखे अनेक लोक यांच्या प्रामाणिक कष्टावरच अवलंबून आहे. समाजाला एकदां दानत प्राप्त झाली कीं, हे प्रश्न सुटतील आणि माझं स्वप्न साकार होईल. अखेर ज्याच्याकरितां त्यांनीं कष्ट केले त्या समाजाकडून त्यांना त्यांच्या कष्टाचं अस्पष्टही फळ दिसूं शकलं नाहीं. त्यांच्या गुणांनीं त्यांना दुर्बल आणि अखेर अगतिक बनवलं, त्यामुळें ते आत्मार्पणाला प्रवृत्त झाले.

गुरुजी कांहीही म्हणोत पण त्यांच्या जीवनाचें प्रतिबिम्ब त्यांच्या वाङ्मयांत पडलें होतें यांत शंका नाहीं. किंबहुना त्यांचं वाङ्मय आणि जीवन दोन्हीही एकमेकांला बिलगून चालत होते. आदर्श कुटुंब, आदर्श समाज, आदर्श देश याची त्यांनीं आपल्या वाङ्मयांत मांडणी केली. जें जें त्यांच्या ध्येयस्वप्नांत होतें आणि जें जें कर्तव्य ह्या दृष्टीनें समाजानें करावें असें त्यांना वाटे तें तें त्यांनीं लिहलं. हें सर्व लिहितांना त्यांना आपल्या वाङ्मयांत गुण–दोषांची जाणीव नाहीं. तंत्रपद्धतीचें साधन वापरलेलें नाहीं. व्यवहारांतील कटुता–वास्तवता याचा स्पर्शही कित्येकवेळां त्यांच्या वाङ्मयाला होत नसे; पण या साऱ्याबद्दल त्यांना कधीं खंत वाटली नाहीं. " माझ्या लिखाणाला तुम्ही वाङ्मय म्हटलें नाहीं तरी चालेल; मला जें वाटतें तें मी लिहितों. मी लेखक नाहीं. मी लिहितों तें समाजाला आवडतें म्हणून मी लिहितों. मला तंत्र कळत नाहीं. पाखरें किलबिलतात त्यांना का तंत्र असतें!" असें गुरुजी टीकाकारांच्या आक्षेपाला उत्तर देत. गुरुजींच्या आयुष्यांत लेखणीच्या लालित्यापेक्षां झाडूच्या लालित्याला जास्त महत्त्व असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या लेखणीला ध्येय साधनाच्या मार्गांत मदत म्हणून राबविली. या त्यांच्या वाङ्मयाला जर वाङ्मयीन मूल्यांचा कस लावला तर त्याचें स्वरूप बदललेलं दिसेल, पण त्यांच्या कार्याला मदत व्हायला तें समर्थ ठरलें यांत वाद नाहीं.

कै. हरिभाऊ आपट्यांच्या नंतर ज्यांचें वाङ्मय खेडोपाडीं पोहोचलें आणि जें मुलाबाळांनीं, वृद्धांनीं, तरुणांनीं सर्वांनीं वाचलं असें फक्त गुरुजींचेंच होतें. माणसाच्या स्वभावांतील एका मूलभूत आणि शाश्वत गुणाला गुरुजींनीं हात घातला होता. त्यांतील आदर्शत्वाच्या दर्शनानें वाचक क्षणभर मोहित झाले होते. मनुष्यत्वाचें दर्शन त्यांना घडवावयाचं होतं आणि तें आदर्श स्वरूप

पाहतांच त्या आदर्शत्वाची गुंगी सामान्य जनतेला पडत असे. '**श्यामची आई**' वाचून वाचक भारावून जात. अशिक्षित माता त्या मातेची मूर्ति डोळ्यांपुढें आणण्याचा प्रयत्न करीत. श्यामच्या (पर्यायानें गुरुजींच्या) व्यक्तिमत्वानें स्वतःच्या जीवनांत डोकावून पाहण्याचा तरुण प्रयत्न करीत. गुरुजींच्या वाङ्मयांत कथावस्तूंत इतकं सामर्थ्य होतं, पण लेखणीच्या लालित्याच्या अभावीं त्याला वाङ्मय म्हणावयाचें कीं नाहीं असा वादविवाद सुरू होण्यापर्यंत पाळी आली. ते ह्या लालित्याची किंमत मानत नसले, तरी तें त्यांना कितपत जमलं असतं, याची शंकाच आहे. कारण उत्कृष्ट वाङ्मय-निर्मितीला एका विशिष्ट दृष्टिकोनाची आवश्यकता असते आणि त्या दृष्टिकोनाचा गुरुजींच्या जीवनांत संपूर्णपणें अभाव दिसत आहे. अनुभवांची अफाट संपत्ति गुरुजींना त्यांच्या कार्याच्या व्यापामुळें मिळाली होती पण त्या अनुभवाचा उपयोग त्यांना करतां आला नाहीं. गुरुजींच्या इतका महाराष्ट्राच्या तळापर्यंत जाऊन पोहोचलेला पुढारी गेल्या पंचवीस वर्षांत झाला नाहीं. गुरुजी या लोकांत मिसळले पण त्यांना आपली अलिप्तता राखतां आली नाहीं. इथेंच वाङ्मयीन दृष्टिकोनाचा अभाव होता असं म्हणावं लागेल. निसर्गाचं दर्शन त्यांना कोंकणच्या भूमींत संपन्न स्वरूपांत झालं, त्याचं वर्णन करतांना ते कालिदासाप्रमाणें अगर वर्ड्स्वर्थप्रमाणें रमले; परंतु फरक इतकाच कीं, त्या प्रत्येक ठिकाणीं त्यांना त्यांच्या ध्येयस्वप्नाचें दर्शन होत गेलें. नदी दिसली कीं त्यांनीं तिला प्रभूची वाणी म्हणावें. फुला-मुलांचें वर्णन त्यांच्या खेळकर स्वभावावर अगर सौंदर्यावर अवलंबून न ठेवतां ज्या प्रभूनें हें सारें केलें त्याच्या कृतीचा गुणगौरव करावा, असा काहींसा रविन्द्रनाथ टागोरांच्यासारखा दृष्टिकोन त्यांनीं वापरला. या त्यांच्या वर्णनामुळें मानवी स्वभावाच्या समरसतेला पुष्कळ वेळां बाध येई, पण त्यांच्या जीवनींतल्या श्रद्धेचें स्वरूप मात्र स्वच्छ उमटे। उत्कृष्ट गृहस्थाश्रमी लोकांमधूनच खरा संन्यासी निर्माण होतो हा त्यांचा एक आवडता सिद्धान्त होता, आणि तो त्यांनीं उत्कृष्ट गृहस्थाश्रमी व आदर्श संन्यासी निर्माण करून त्यांच्या तोंडून वेळोवेळीं वदवला. आपलं जीवन हें ज्या समाजाचा एक घटक आहे, त्या समाजाविषयींच्या कर्तव्याचा विचार त्यांनीं अनेक ठिकाणीं लिहिला आहे. आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक सुखाच्या मर्यादा वर्णन करतांना ते लिहितात: "आज संपत्ति व सद्गुण, ऐहिक व पारमार्थिक अभ्युदय व निश्रेयस या सर्व गोष्टी आपणास मिळवून घ्यावयाच्या आहेत." समाजधर्माबाबत ते लिहितात: "जो आपल्या समाजासंबंधाचीं कर्तव्यें उत्कृष्टपणें पार पाडतो, नागरिक जीवन परिपूर्ण व निर्दोषी असें ठेवण्याची खटपट करतो त्याचेंच मन पुढें विशाल होण्याचा संभव आहे." **राष्ट्रीय हिन्दुधर्म** या पुस्तकांत त्यांनीं आपलीं मतें अनेक वेळां सांगितलीं आहेत. जो हिन्दुधर्म गुरुजींच्या जीवनाची एक प्रेरकशक्ति होता, त्या धर्माविषयीं ते लिहितात. "हिन्दुधर्म जें विशाल आहे त्याचा अंगीकार करतो. संकुचितता त्याला परवडत नाहीं. फार उंच उडी मारणें ह्यांतच हिन्दुधर्माचें मोठेपण आहे आणि इथेंच त्याचा दोष आहे. विविधतेंतून एकता निर्माण करणें हीच या धर्मातील मोठी कला आहे." अशीं अनेक मतें कीं, जीं त्यांनीं आचरणांत आणलीं होतीं आणि आपल्या जीवनाला त्याप्रमाणें वळण लावण्याचा प्रयत्न केला होता, तीं ठिकठिकाणीं वेळोवेळीं प्रगट केलीं आहेत. गुरुजी आपल्या वाङ्मयांत अशा रीतीनें जीवन जगले आहेत. गुरुजींचा जीवनग्रंथ असा वेळोवेळीं उघडून ठेवलेला दिसतो, त्यांत जीवनविषयक दृष्टिकोन उघड होतो.

गुरुजींचें काव्य हा एक त्यांच्या वाङ्मयीन जीवनाचा जसा एक महत्त्वाचा भाग आहे, तसाच त्यांच्या जीवनांतील अनेक घडामोडींचें प्रतिबिंब त्यांच्यांत अत्यंत ठळकपणें पडलेलें असल्यामुळें जीवनविषयक दृष्टिकोन पाहतांनाहि तो एक महत्त्वाचा भाग समजावा लागत आहे. वास्तविक पाहतां गुरुजींच्या जीवनाचा गद्यापेक्षां काव्याशींच निकटचा संबंध आहे. गुरुजींचं जीवन हें एक महाकाव्य आहे. त्यांनीं आपलं हृदय काव्यांत ओतलं आहे. त्यांनीं आपल्या काव्याविषयीं काढलेले उद्गार गुरुजींच्या 'मी लेखक नाहीं' ह्या कल्पनेला धक्का देणारे आहेत. मनुष्याचा स्वतः जन्म दिलेल्या वस्तूबद्दल वाटणारा स्वाभाविक अहंकार त्यांत प्रगट झाला आहे. ते लिहितात: " माझं काव्य आणि गद्य कसेंही असो, त्यांत मी रक्त ओतलें आहे. तें रद्दड असलें तरी त्यांत प्राण आहे. तेथें रक्त आहे, अश्रूही आहेत. माझ्या वाङ्मयाला हात लावाल तर माझ्या हृदयाला हात लावाल. "

शरीरांतला कण अन् कण प्रेममय व्हावा आणि जीवनांतला क्षण अन् क्षण प्रेमाची वृष्टि करण्यांत जावा असें गुरुजींना वाटत असे. तो एक थोर धर्म आहे. प्रेमाच्या दानानें तो सरत नाहीं, अशीं अनेक तत्त्वें त्यांनीं कवितांमधून गोंवलीं आहेत.

" खरा तो एकची धर्म ।
जगाला प्रेम अर्पावे ॥
जयाला धर्म तो प्यारा ।
जयाला देव तो प्यारा ।
तयानें प्रेममय व्हावें
जगाला प्रेम अर्पावें ॥ "

दुसऱ्या एका गीतांत ते मातृभूमीला उद्देशून म्हणतात,

' तुझ्या धुलिमाजीं वाटे लोळणें सुखाचें
इथें पाय पावन फिरले राम जानकीचे ।

सेवा, प्रेम, श्रद्धा, हीं सारीं गुरुजींच्या जीवनाचीं मूल्यें या काव्यांत प्रकर्षानें प्रकट होतात. आपल्या ध्येयासक्तीचा आणि व्यवहाराचा मेळ बसत नाहीं असं दिसतांच मोठ्या निराशेनें ते म्हणतात—

हें जीवन केवीलवाणें
गाऊं मी कसलें गाणें !

आपली वेदना, तळमळ ते अशा रीतीनें व्यक्त करतात. आपली ज्ञानाची साधना वाढावी म्हणून एक इच्छा ते व्यक्त करतात, ती अत्यंत साध्या सरळ शब्दांत :

रात्रीं माझ्या निकट असु दे तैलसंपूर्ण दीप
इच्छा नाहीं इतर असु दे ग्रंथराजे समीप
कोठें रानीं मग सदनिं वा अन्य देशीं तुरुंगीं
आनंदानें परिहरिन मी काळ सद्ग्रंथसंगीं ॥

गुरुजींचीं हीं सारीं काव्यें अनेक दोषांनीं युक्त असलीं तरी जीवनविषयक दृष्टि-कोनाचीं तीं ठळक उदाहरणें असल्यामुळें त्यांचा विचार करावा लागत आहे.

गुरुजींचें जीवन आणि वाङ्मय यांचा विचार विस्तारानें करून त्यांचा जीवनग्रंथ आपण उघडला. ते एक ध्येयासक्तीनें वेडावलेले गृहस्थ होते. ती त्यांची ध्येयासक्ति अनंत होती. ज्या अनंतांत ते अखेर विलीन झाले त्या अनंतांतच त्या ध्येयासक्तीचा अंत होता. गुरुजी तत्त्वज्ञानी नव्हते. गुरुजींना प्रत्येक गोष्टीची आसक्ति होती. त्यांचा आशावाद त्यांना जीवनरस पुरवीत होता. कुसुमाग्रजांनीं आपल्या एका कवितेंत सामान्य माणसाच्या वृत्तींचें वर्णन केलेलें आहे. गुरुजीही त्याला अपवाद नाहींत. ते म्हणतात,

'ध्येय प्रेम आशा याची
होतसे का कधीं पूर्ती
वेड्यापरि पूजतो आम्ही या
भंगणाऱ्या मूर्ती ।

गुरुजी या साऱ्या मायापाशांनीं बद्ध झालेले होते. ते निरिच्छ राहूं शकत नव्हते. स्थितप्रज्ञही नव्हते. जीवनाचा निरीक्षक म्हणून ते त्याकडे पाहूं शकत नव्हते. त्यांना प्रत्यक्ष जीवन जगावयाची इच्छा होती. बुद्धीपेक्षां भावना हेचि त्यांच्या कार्याची प्रेरणा असल्यामुळें त्याच दृष्टीनें ते ध्येयमार्गाचें आणि जीवनाचें अवलोकन करीत. अत्यंत नम्र भावना त्यांनीं आपल्या जीविताबद्दल व्यक्त केली. ह्या भावनेनें त्यांचें जीवितकार्य साध्य केलें आणि जीवन उजळवलें।

समिधाच सख्या या, त्यांत कसला ओलावा
कोठून फुलांपरि वा मकरंद मिळावा?
जात्याच रुक्ष या एकच त्या आकांक्षा
तव आंतर अग्निं क्षणभर तरि फुलवावा.

ह्या चार ओळींत गुरुजी सामावलेले आहेत. महात्माजी, रवींद्रनाथ आणि विनोबाजी भावे या साऱ्यांच्या जीवनाचं वर्णन आणि गुरुजींचें जीवन–वर्णन यांत गुरुजी आहेत, किंबहुना त्या थोर तिघांच्या छायेंतून गुरुजी जीवन जगले, तोच दृष्टिकोन नजरेसमोर ठेवला. भावनेनें मानवताधर्माकडे पाहिलें असतां मानवी जीवित आध्यात्मिक–आधिभौतिक सुखाचा योग्य उपयोग करून आपली सफलता करून घेतें. हा जीवन–संदेश व दृष्टिकोन गुरुजी आपल्यानंतर आपल्या वाङ्मयाच्या व चरित्राच्या रूपानें ठेऊन गेले आहेत. हा संदेश व दृष्टिकोन आजच्या जगाच्या धकाधकीच्या संसारांतला आशेचा किरण आहे.

सरोज कुळकर्णी,
(F. Y. Arts)

आशेस

रात जळाली किरकिरणारी
पहाट उतरे भूपर्णावर
आशे ! आतां नको खिन्नता—
स्वैर विहरूंये चल वाऱ्यावर ॥१॥

मध्यरात्रिची भयाण छाया
दिग्द्वारांतून निघून गेली
घूक-संगिते तमसिंधूच्या
लाटांमाजीं विलीन झाली ॥२॥

मध्यरात्रिचे करुण उसासे
निघून गेले वायुवरूनी
उष्ण आंसवें गालांवरचीं
आशे ! टिपलीं चंद्रकरांनीं ॥३॥

मध्यरात्रिची स्मशान शांती
मातीमाजीं मिळून गेली
पहाटवारा दौडत सुटता
शुक्र-चांदणी हंसली गालीं ॥४॥

चंद्राची चंदेरी नौका
मौक्तिक वेंचुन लुप्त जाहली
क्षितिजावर तेजाची रेखा—
लालवस्त्र लेवुनिया आली. ॥५॥

चैतन्यानें अणुपरमाणु
बोटें फिरवीं सृष्टिविणेवर
ब्रह्माण्डाच्या प्रासादांतून
तिचेच घुमले अमृतमय स्वर ॥६॥

महिवर दंहिवर गहिवर भासे
आकाशाचा वा रजनीचा
सेक उडाले स्वर्गंगेचे—
बाग फुलविण्या भग्नमनाचा ॥७॥

रक्तवर्ण हा ध्वज अरुणाचा
मेरुशिरावर बघ फडफडला.
नूतन—जीवन जणूं जगताचें
तमोदरांतून ये जन्माला ॥८॥

पद्माच्या पर्णांच्या पंक्ति
सलिलावरतीं लीला करिती
लाल धुक्याच्या वस्त्राखालुन
तुरे तृणाचे हंसती डुलती ॥९॥

'उषःकाल उत्साहीं'—वदती
विहंग किलबिलुनी झाडींत
आशे ! स्मरुनि अपूर्ण स्वप्नें
विव्हळशी ! रक्ताश्रू ढाळीत ॥१०॥

अपूर्ण ध्येयें—अपूर्ण स्वप्नें
यांतुन घेउन अनंत स्फूर्ति
पुढें जाउं चल आशे आपण—
पूर्ण घडविण्या जीवन-मूर्ति ॥११॥

—प्रभाकर गुमास्ते
इंटर आर्टस (बी)

रेल्वेचे रूळ

" काय म्हणतोस काय हें! येवढ्या मोठ्या साऱ्या सहलीमध्यें, तो दूरवर दिसणारा सूर्यप्रकाशांत उभाचे उभा खालीं कोसळणारा धबधबा, खालच्या हिरव्या सखल भागांत पडणाऱ्या वरच्या ढगांच्या स्पष्ट विस्तृत छाया, तो ड्यूक्स–नोज् पॉइंट अन ती ' टायगर्स लीप् ' या साऱ्या देखाव्यापेक्षां तुला केवळ रेल्वेचा प्रवास जास्त आवडला म्हणतोस!" खुर्चीच्या पुढच्या दोन पायांवर पुढें रेलत आश्चर्यानें नी अधीरतेनें माझा मित्र उद्गारला.

" हो, तूं म्हणतोस तें सारें मीं अतृप्त नजरेनें पाहिलें खरें; पण मला साऱ्या सहलींत रेल्वेचा प्रवासच जास्त आवडला." मीं शांतपणें म्हणालों.

" भले महाशय, म्हणजे आपण यापूर्वीं कधींच रेल्वेंत बसलेले दिसत नाहीं!"

" वा:! छान चालवलीस थट्टा ही."

" तूं का मीं! म्हणे मला सगळ्यांत रेल्वेंत बसणें आवडतें! हो; पण तुझ्यापुढें कांहीं बोलायलाच नको म्हणा! तूं लगेच रेल्वेचें वर्णन लागशील ओकायला—तें एंजिनचं नळकांडं जसं धूर ओकतं तसं! ' रेल्वेचा प्रवास!' एक दोनदां, नाहीं चांगला तीन वेळां येऊन गेलाय हा विषय आपल्याला निबंधासाठीं!"

" तुला आपली सारीच थट्टा वाटते." नाराज होऊन मी म्हणालों.

" वा वा! थट्टा कसली? काय तें स्टेशनवरचें वातावरण! ती गाडी सुटण्याची घंटा. चहाबिस्किटभेळवाल्यांची धांवपळ, एंजिनची कर्णकटु शिटी आणि गाडीची मागेंपुढें होणारी निळी बॅटरी! आणि शिवाय—"

माझी टर उडविण्यासाठीं तो मुद्दामच थट्टेच्या सुरांत बोलत होता. शेवटीं मी मधेंच म्हणालों, " अरे वा! तुझ्याइतकं वर्णन तर मलाही करतां येणार नाहीं रेल्वेचें! पण येवढ्यामुळेंच मला रेल्वे आवडते असें नाहीं! मला सगळ्यांत जर कांहीं आवडत असेल, तर ते रेल्वेचे रूळ!"

" काय, रेल्वेचे रूळ! आतां मात्र आपण अगदीं गार पडलों बुवा! एक शब्द नाहीं बोलतां यायचा आतां मला."

आमच्या कितीतरी गप्पा झाल्या आणखी. मग तो माझा मित्रही निघून गेला. पण माझ्या मनांतला तो विचार मात्र मुळींच बाजूला झाला नाहीं! ' रेल्वेचे रूळ!'

अजून तो प्रसंग आठवतो मला. आम्ही सहल पार पाडून आगगाडींतून परत पुण्याला निघालों होतों. पावसाच्या अचानक सरीमुळें गाडींत गारवा भरून राहिला होता. सायंकाळीं पांच वाजण्याची वेळ असूनसुद्धां अतिशय दमल्यामुळें माझे सारे मित्र छातीवर हातांची घडी करून हळूंहळूं पेंगूं लागले होते. मला मात्र मुळींच झोंप येत नव्हती. काय करावें हेंच समजेना. मग अचानक एक छानशी युक्ति सुचली. मी हळूंच डब्यांतली शेजारची खिडकी साफ उघडली आणि बाहेर पाहूं लागलों. सर शांत झाली होती; पण बाहेर पहाण्यासारखें असें कांहींच वाटलें नाहीं मला.

इतक्यांत माझें लक्ष्य आमच्या गाडीच्या शेजारून धावणाऱ्या त्या रुळांकडे गेलें. जलतुषार विखुरल्यामुळें ते चमकदार रूळ अधिकच शोभून दिसत होते आणि जों जों जास्ती वेळ जाऊं लागला, तों तों मला त्या रुळांबद्दल जास्तच कुतूहल वाटूं लागलें. आपण आरशांत जरा सूक्ष्मपणें पहायला लागलों, कीं, सारखेंच पहावेंसें वाटतें, तसेंच झालें माझें. गाडी पुण्याला केव्हां पोहोंचली हें सुद्धां मला समजलें नाहीं.

S. S. C. ला असतांना भूगोलाच्या तासाला नकाशांत रेल्वेच्या रेषा हौसेनें भरीत असूं आम्हीं. किती गंमत वाटायची त्यांत. पण त्याच्याहीपेक्षां जास्त गंमत या रुळांनीं चालविली होती. कितीतरी लांबपर्यंत तो एकच रुळांचा जोड आमच्या बरोबर धांवत होता आणि अखेरीं एका क्षणांत जादूची कांडी फिरल्याप्रमाणें दुसरा एक जोड दिसूं लागला. कुठल्यातरी सांध्यावरून आमची गाडी निराळ्याच बाजूला वळली होती. आणखी थोड्या क्षणांत पलीकडे आणखी एक रुळांचा जोड दिसूं लागला. कुठल्या अज्ञात प्रदेशांतून हे सारे जोड असे एकदम् एकत्र आले हें समजणेंच अशक्य होतें. त्या साऱ्या रुळांकडे कुतूहलानें मी पहात असतांच गाडी थांबली; कारण मधेंच कुठलें तरी स्टेशन लागलें होतें.

पांचच मिनिटांनीं गाडी परत सुरू झाली, आणि मी अधिकच तत्परतेनें त्या सर्व रुळांकडे पाहूं लागलों. पण दोन क्षणसुद्धां ते रूळ गुण्यागोविंदानें एकत्र नांदले नाहींत. झट्‌दिशीं त्यांच्यांतले पलीकडचे दोन जोड निराळ्याच दिशांना लागले आणि क्षणार्धांत अदृश्य झाले. ढगांत वीज चमकावी तशी उद्गास चमक क्षणभर माझ्या मनांत निघाली, पण दुसऱ्याच क्षणीं राहिलेल्या दोन जोडांचें भवितव्य पाहाण्यासाठीं मीं त्यांचेकडे दृष्टि वळविली. ते तरी जोडीनें पुढें जावेत अशी माझी इच्छा होती आणि बऱ्याच काळपर्यंत ते तसे होतेही. इतक्यांत कसा कोण जाणे, नकळत शेजारचा जोड अदृश्य झाला. धुकें कसें वितळतें तें आपल्याला कुठें समजतें? तसेंच झालें अगदीं. इतक्यांत दिसत होता अन् इतक्यांत अदृश्य झाला. मला वाटतें आमचीच गाडी आपला मूळचा रुळ सोडून त्या रुळांवर गेली असावी. आतां पलीकडचा रुळांचा जोड जवळ आला आणि त्यावरच माझी दृष्टि खिळून राहिली. पण मन जरासें खट्टू झालें होतें. एखाद्या स्त्रीला बरींच मुलें बाळें व्हावींत, आणि त्यांतलीं सारीं मृत्यूच्या अज्ञात प्रदेशांत नाहींशीं होऊन एकादेंच डोळ्यांसमोर दिसावें तसेंच झालें होतें. आतां गाडी अधूनमधून हेलकावे खात होती आणि हा जवळचा राहिलेला जोडही दूर जाईल कीं काय या शंकेनें मन हिंदाळत होते. पण मनाचे हिंदोळे काय भवितव्यतेच्या लाटांना बाजूला सारणार होते थोडेच! अखेर व्हायचें तें झालेंच. जी आमची गाडी मघां आपला रूळ सोडून या जोडाच्या जवळ आली होती ती आपण होऊनच पुन्हां निराळ्या वळणावर निसटली आणि तो बिचारा जोड दृष्टिआड झाला.

आतां आमची गाडी ज्या जोडावरून चालत होती, तो अगदीं एकाकीच होता. मी खिडकींतून भोंवतालीं पाहिलें. जमिनीचे बारके बारके तुकडे— मधूनच हिरवटलेले—गरक्या मारीत होते. त्यांच्या पलीकडे झाडेंही वेगानें मागें जातांना दिसत होतीं. आकाशांतही कदाचित् इंद्रधनुष्य दिसत असेल, पण माझें लक्ष्य कोठेंच लागेना. गाडीचा 'झुक्झुक्' आवाज कानांत घुमत होता आणि कांहींतरी विलक्षण हुरहूर चित्तांत काहूर माजवीत होती. इतक्यांत

पुन्हां एकदां गाडीचा कांहींसा ' खट् खट् आवाज ' होऊन आणखी दोन रुळांचे जोड पुढयांत उभे राहिले. थोड्याच वेळांत कितीतरी रूळ हसत हसत एकत्र आले. मग ते काय लपंडाव खेळत होते, का 'चोर-शिपाई' खेळत होते कोण जाणें!

मात्र त्या रुळांचा तो खेळ पाहून माझें मनही कल्पनेच्या रुळांवरून धांवूं लागलें. वाटलें, किती विनम्र आहेत हे रुळ! गाड्यांचा केवढा मोठा भार हे सहन करतात—आणि तेहि हास्याची चकाकी चेहऱ्यावर आणून! बरें; तसें म्हणावें तर तेलही मागत नाहींत बिचारे! निष्काम कर्म म्हणतात तें हें असें! खरेंच; या रेल्वेच्या रुळांच्या जाळ्याप्रमाणेंच मानवी आयुष्य नाहीं का? व्यक्तिजीवन ही एक रेल्वेच म्हणायला काय हरकत आहे? आपण म्हणतोंच, कीं, ' गाडी रुळाला लागली ' म्हणून! अन् मग हे रूळ कोणते? मनुष्याच्या आयुष्यांतील बहुविध घटना आणि त्यांचे संस्कार यामुळेंच मानवी जीवन पुढें जातें. मग हे आपल्या कृतींतून निर्माण होणारे संस्कारात्मक अनुभव रुळांसारखे कां नाहींत? रुळांचें जाळें किती तरी गुंतागुंतीचें आहे नाहीं का? किती सांधे आहेत त्यामध्यें! एकाद्या साध्या प्रसंगाच्या सांध्यावरून जर जीवनाच्या गाडीनें किंचित् दिशा बदलली, तरी ती कोठल्या कोठें भलत्याच दिशेला जाऊन पोहोंचेल! कित्येक वेळां या रुळांवरून धावणारीं अनेक जीवनें हंसत-खेळत एकत्र येतील! पण अचानकपणें बाजूलाही फेंकलीं जातील तीं कदाचित्.

आणि एकच गाडी या जाळ्यांत कितीतरी रुळांवरून फिरत असेल, नाहीं? टॉलस्टॉय-सारख्या विभूतीकडेच पहा ना. प्रथम त्यांचे रूळ लष्करी कँपमधून धांवत होते. त्यावेळीं त्या गाडींतून कसलीं दृश्यें दिसलीं असतील त्यांना? कुठल्याशा सांध्यानें त्यांना एकदम निराळें वळण दिलें आणि ते ललित वाङ्मयांत शिरले. पुन्हां गाडीनें किंचित् दिशा बदलली आणि अध्यात्माच्या बोगद्यांतून ती जाऊं लागली!

मघांशीं आमच्या गाडीखालच्या रुळांच्या जोडाबरोबर खूप वेळपर्यंत धांवणारा तो दुसरा जोड—टिळक आगरकरांची आठवण झाली मला. कितीतरी काळ एकत्र धांवणारे हे जोड एका वळणावर एकदम् भिन्न झाले!

आणि शेवटीं तो आमचा एकटाच राहिलेला रुळांचा जोड! तो एकाकीच नव्हता का मार्ग आक्रमीत? मला रवीन्द्रांचे शब्द ऐकूं आले, "जा, तू एकटाच जा——"

कितीतरी वेळां त्याला पहाडांतून जावें लागलें असेल! कित्येकदां दूरवर पसरलेल्या ओसाड वाळवंटांतून जावें लागलें असेल! नदीच्या भरभरून वाहणाऱ्या पात्रावर त्याला तार-वरची कसरतही करावी लागली असेल, पण तरीहि तो रुळांचा जोड पुढें पुढें धांवतो आहे. मानवी जविन हें असें गतिमान तत्त्व आहे, ती एक रेल्वे आहे!

मी जर पुढें कधीं मोठा झालों आणि मला देशांत दौरे काढण्याची वेळ आली तर? कालेलकरांना कृष्णाकांठच्या वांग्यांचा कधींहि कंटाळा येत नाहीं. अन् मलाही रेल्वेचा कंटाळा यायचा नाहीं. खिडकींतून तास न् तास मी भोंवतालच्या रुळांकडे पहात राहीन!

सहलींहून परत निघतांना मला वाटत होतें, कीं गाडी पुण्यांस पोहोंचल्यावर आपल्या झोंपलेल्या मित्रांना उठविण्याची पाळी आपणांवरच येणार. पण आतां उलटें झालें होतें. खिडकीच्या चौकटीवर दोन्ही हात टेंकवून त्यांवर मी हनुवटी रोवली होती आणि भोंवतालच्या त्या रुळांकडे पहात राहिलों होतों. चित्तांत प्रतीत झालेली एक प्रकारची रम्योदात्त शांतता डोळ्यांत उतरली होती. माझा जिवलग मित्र किती वेळ माझ्याकडे पाहात होता; पण अनिच्छेनें का होईना मला हलवून भानावर आणणें त्याला भाग पडलें.

—आयुष्यांतला तो प्रसंग मी कधींच विसरणार नाहीं.

पद्माकर श्रीराम संभूस (F. Y. B.)

कवि, काव्य अन् केमिस्ट्री !!

शीर्षक वाचुन कोणी म्हणतिल, " आहे ही भ्रान्ती
काव्यामध्यें येइल कैशी सांगा केमिस्ट्री ? " ॥ १ ॥
कविमनरूपी भांड्यामध्यें शब्दरूप पाणी
स्फूर्तीरूपी फ्रुटसाल्टची टाका एक कणीं ॥ २ ॥
कवितारूपीं त्याला येइल फसूफसून फेस
म्हणाल तर कां ? केमिस्ट्रीचा नाहीं अवशेष ॥ ३ ॥
'प्रसंग' 'आम्लें' 'धातु' मनावर करिती परिणाम
इतरेजन परि त्याला देती अनुभूती नाम ॥ ४ ॥
'शब्द' 'भावना' दोन्ही 'मौलें' मौल्यवान भारी
'काव्य संयुगा' बनवी त्यांना स्फूर्ती 'साह्यकरी' ॥ ५ ॥
कविता म्हणजे देवाचींही म्हणती निःश्वसितें
रसायनाचे प्रयोग वाटति परन्तु हें कवितें : ॥ ६ ॥
त्याचे त्याला कधीं कधीं हे समजुनि ना येती
ऐसें असतां दुसऱ्याला तर त्याची काय क्षिती ? ॥ ७ ॥
शास्त्रज्ञाचे प्रयोग दिसती प्रयोगशाळेंत
कविवर्यांचे अदृश्य सर्वहि हृदय संपुटांत ॥ ८ ॥
कवीश्वराची नितान्त सुंदर बघण्या केमिस्ट्री
बाह्य दृष्टि आंधळी तयाला हवि अंतर्दृष्टी ॥ ९ ॥

ग. रा. कविश्वर (सीनीअर बी. एस्सी.)

घोडाच नसता तर?

काय? घोडाच नसता तर? माझ्या डोळ्यापुढें तर एकदम अंधारी येते। अंधार। अंधार!! जगाला सुरुवातीचे कांहीं दिवस अंधारांतच घालवावे लागले असते. हजाररश्मी असा जो भगवान् सूर्यनारायण त्याच्या रथाला घोडे कुठले! थांबला त्याचा रथ आणि पडलें जग अंधारांत! मग त्याचा नोकर अरुण रथाला जोडण्यासाठीं दुसरा एकदा प्राणी शोधावयास गेला असता. पण तो तर पांगळा। खुरडत खुरडत तो चालणार. किती तरी वेळ लागला असता त्याला परत यायला. घोड्याच्या खालोखाल योग्यतेचा प्राणी म्हणजे बैलच. म्हणजे सूर्याचा रथ सात घोड्यांनीं ओढावयाच्या ऐवजीं सात बैलांनीं ओढला असता. किती झालं तरी बैलच ते। ते काय घोड्या-इतके जलद् पळणार! म्हणजे चोवीसाऐवजीं अठ्ठेचाळीस तासांचा दिवस झाला असता. चार तासांचें कॉलेज आठ तास चाललें असतें. अरे बाप रे। ती पी. टी. सध्यां एकच तास करावी लागते ती तब्बल दोन तास आमच्या बोकांडी बसली असती। बरं झालं घोडा आहे तें। हे सूर्यनारायणा, तूं विमानांतून भ्रमण करीत जा म्हणजे आमची पी. टी. झटपट संपत जाईल.

घोड्याच्या अभावामुळें प्रत्यक्ष सूर्यावरसुद्धां परिणाम होतो, तर मानव त्यांतून काय सुटतो होय! घोडा नसता तर प्राचिन राजांनीं अश्वमेध कसे केले असते? त्यामुळें इंद्राला पण अगदीं हायसें वाटलें असतें। त्याला इन्द्रपद् गमावण्याची मुळींच धास्ती राहिली नसती. पण मानव फार खटपट्या। त्यानें अश्वमेधाऐवजीं वृषभमेध केले असते। पण त्यामुळें घोड्याइतकें पुण्य मिळालें असतें कीं नाहीं कुणास ठाऊक। लवांकुशांनीं रामाचा बैल कदली वनांत बांधून ठेवला असता. अच्युतानें ' सेनयोरुभयोर्मध्ये ' अर्जुनाची बैलगाडी आणून उभी केली असती! अश्वत्थाम्याचें नांव निराळेंच कांहींतरी पडलें असतें. त्याचप्रमाणें बृहदश्व वगैरे नांवेंहि अस्तित्वांत आलीं नसलीं!

वर आपण प्राचीन काळांतील गमती पाहिल्या. आतां इतिहास काळांतील मजा पाहूं. तो बिचारा शहाजी घोड्यावरून पडून मेला. घोडाच नसता तर आणखी दहा वर्षें तरी खास जगला असता. आणि स्वराज्याचा पहिला राजा तोच झाला असता. पहा घोडा नसता तर इतिहाससुद्धां बदलला असता। घोडा नाहीं म्हणून लोक बैलावर बसून फिरूं लागले असते. शिवाजीला नाहीं तरी शंकराचा अवतार म्हणतातच. तो बैलावर बसून हिंडला असता म्हणजे या विचाराला पुष्टीच मिळाली असती. आणि मग करमरकरांना बैलारूढ शिवछत्रपतीचा पुतळा तयार करावा लागला असता. वा रे शिवाजी। चाललाय् बैलावर बसून। जिथं घोडाच नाहीं तिथं कुठली आलीय् " घोडदौड संताजीची!" बादशहाच्या तंबूवरचे सोन्याचे कळस कापण्यासाठीं त्याला बैलावर बसून जावें लागलें असतें, मुसलमानांनीं आपल्या घोड्यांना नव्हे तर बैलांना पाण्यांत धनाजी दिसतो कीं काय? अशी चौकशी केली असती. झांशीच्या राणीला घोड्याची चांगली पारख करतां येत होती. घोडेच नसते तर राणीची अशी ख्याति झाली नसती. तिच्याबद्दल एका कवनांत 'फेकला तटाहून घोडा' असें लिहिलें आहे त्याऐवजीं 'फेकला तटाहून बैल' असें लिहावें लागलें असतें. दुसऱ्या कुठल्यातरी एका कवनांत 'लगाम खेचा या घोडीचा' या ऐवजीं

, वंसण खेचा या बैलाची ' असें लिहावें लागलें असतें. ट्रॉय शहरांत घुसण्यासाठीं घोड्याऐवजीं निराळाच प्राणी बनवावा लागला असता।

घोडा नसता तर आपण राहतों त्या काळांत सुद्धां कांहीं कमी गमती झाल्या असत्या असें नाहीं. घोडे नाहींत म्हणजे टांगे नाहींत! मग काय दूरच्या ठिकाणी लंगड्या तोडीत जायचं? मोटारी काय? आपण नुसत्या बघायच्या. आतां एक बस आहे. पण बसवाला तरि कुठें पेटी वळकटी घेऊन बसूं देतो?. मग काय तर पुणेकर आपलं चंबूगबाळ घेऊन छकड्यां-तून चाललेत स्टेशनाकडे ढकाव् ढकाव् करीत! टांगे नाहींत म्हणजे टांगेवाले नाहींत! मग त्यांच्या लांड्या, लांब गुडघ्यावर फाटलेल्या विजारींतून बाहेर डोकावणाऱ्या धोतराचें वर्णन कोणी केलें असतें? अन् टांगेवाल्याची नक्कल तरी कुणी केली असती? कुठलेच टांगेवाले नसल्यावर प्रसिद्ध बाबू टांगेवाला तरी कुठला? मग तो बहुतेक छकडेवाला म्हणून प्रसिद्धीस आला असता. घोडा नसतां तर सर्कशींतील विदूषक कोणाच्या पाठीवर नाचला असता? घोडाच नसता तर त्याच्या शर्यती तरी कुठल्या? पण घोडा नसता तर नसता। माणसांनीं काय कमी जुगारींचे प्रकार शोधून ठेवले आहेत? घोड्याची कल्पना लहान पोरांना मुळींच आली नसती. अन् त्यांनीं काठीचा घोडा घोडा केला नसता. त्यामुळें कुठेंतरी काठी लागली म्हणून तीं रडतीं ना! घोडाच नसता तर अश्वशक्ति हें शक्तीचें परिमाण झालें नसतें; मग शास्त्रज्ञांनीं अंगांत चांगली शक्ति असलेला महिषीवल्लभ निवडला असता.

घोडा नसता तर, कोणालाहि आपलं घोडं पुढं दामटतां आलं नसतं! कुणाच्याहि घोड्यानं पेन्ड खाल्ली नसती! कुणाचंहि घोडं वरातिमागनं आलं नसतं। घोडंच नसल्यावर कुणाचं घोडं गंगेत नाहील? कोणाहि रडतराऊला घोड्यावर बसवावें लागलें नसतें. घोडा नाहीं म्हणजे खोगीर नाहीं। मग खोगीर-भरती होण्याचें मुळींच भय नाहीं. घोडाच नसल्यामुळें "एवढा मोठा घोडा झाला अन् साधी अक्कल नाहीं?" असें बाप मुलाला म्हणाला नसता. त्याचप्रमाणें मुलीचीहि घोडी झाली नसती. आणि जगांत कोणींहि कुणावर कुरघोडी केली नसती! घोडा नसता म्हणजे जगांत कोणी घोडचूक केली नसती. त्याचप्रमाणें गाढव नसतें तरीहि मराठीभाषेची हानि झाली असती 'अडला हरी गाढवाचे पाय धरी!' खरोखर गाढवाचीं मंदिरें बांधायला पाहिजेत जिकडे तिकडे! आणि त्याची उकिरड्या उकिरड्यावर जयन्ति साजरी करावयास पाहिजे! त्यासाठीं एक उत्सव-समिति स्थापन करून एक मोठा निधि जमा करावा! त्या निधीचा विनियोग गाढव सांगेल त्याप्रमाणें करावा. गाढव नसतें तर 'गाढवापुढें वाचली गीता अन रात्रींचा गोंधळ बरा होता!' असं तत्त्वज्ञान माणसानें कोणाला बरें सांगितलें असतें? 'गाढवाला काय गुळाची चव?' अशी त्याची रसिकता वर्णन करतां आली नसती. 'गाढव कुठला' असें म्हणून आपल्याच एकाद्याचा गुणगौरव करतां आला नसता.

घोडाच नाहीं म्हणजे आपण आपल्या भाषेंत निरनिराळ्या वस्तुंना जें घोडा नांव दिलें आहे तें देतां आलें नसतें. उदाहरणार्थ छत्रीचा घोडा, बंदुकीचा घोडा, सदऱ्याचा घोडा, गवतां-तला घोडा! घोड्याच्या अभावामुळें आपल्या भाषेंतील ही शब्दसंपत्ति नष्ट झाली असती. पहा

घोडा आणि गाढव हे सुद्धा स्वभाषेची मनोभावें सेवा करतात आणि महाराष्ट्रशारदाचरणांचुजीं लीन होतात ! " स्वभाषेचा अव्हेर करून परभाषेंत रममाण होणाऱ्या गाढवांनों, परत अशी घोडचूक करूं नका ! " असाच उपदेश हे एकमेकांचे आप्तद्वय परभाषारतांना करतील अशी मला हिमालयाहून मोठी खात्री वाटते.

रा. ना. इनामदार, इंटर आर्टस्, ए.

पुण्याहून मुखबऱ्याकडे— मराठवाड्यांतील प्रेक्षणीय स्थळें

मुखबरा:—ही ताजमहालची प्रतिमा आहे. मानवी शिल्पकलेची भव्य कलाकृति आहे. हें मुखद्वार आपल्या शनिवारवाड्याच्या मुखद्वारापेक्षां अधिक रुबाबदार, भव्य व नवीन वाटतें. द्वारांतून आंत प्रवेश केल्यावर सुमारें फर्लांगभर फरसबंदीची वाट असून त्याच्या दोहोंबाजूंस अनेक फुलझाडें व मध्येंच एक पाण्याचा उथळ पट्टा आहे. त्यानंतर लगेच समोरच ऐसपैस असा एक दिवाणखाना असून, त्यांत औरंगजेबाचे व त्याच्या मुलीचे कपडे, तत्कालीन मुसलमानी पेहराव, भांडीं, गुडगुडी, समशेरी पलंग, छत्रचामरें, गादी इ. अनेक ऐतिहासिक गोष्टींचा संग्रह आहे. सर्व दिवाणखान्यांत चोहोंबाजूंनीं कुलूपें असून, या वस्तू सर्वांना जाळींतूनच पहाव्या लागतात. एखादा इतिहाससंशोधक किंवा परदेशी प्रवासी निजामाचा परवाना घेऊन आला तरच त्याला या वस्तू प्रत्यक्ष हाताळतां येतात. 'बिबीका मुखबरा' हें दुसरें तिसरें नसून ती एक औरंगजेबाच्या मुलीची कबर आहे. ही कबर मध्यभागीं असून त्यावरती एक घुमट आहे व या घुमटाच्या चार कोपऱ्यांवर चार मिनार आहेत. हे मिनार सुमारें १५० यार्ड उंच असून, एक ढांसळण्याच्या स्थितींत असल्यानें त्यावर जाण्यास मनाई आहे. तळापासून वरपर्यंत मनोऱ्याच्या अन्तर्भागांतून एक गोलजिना (Spiral) गेला असल्यानें आपण मनोऱ्याच्या अगदीं वरपर्यंत जाऊं शकतों. मधून मधून हवेसाठीं झरोके ठेवले असले तरी, बऱ्याच ठिकाणीं गडद अंधार होतो. पायऱ्या शाबूत असल्यानें पाय घसरण्याची भीति नसली तरी या अंधारामुळें फारच जपून चढावें लागतें व त्याहिपेक्षां जपून उतरावें लागतें. सर्व ठिकाणीं संगमरवरी दगड वापरलेला असून, थडग्यांतील शांतता अगदीं स्मशानशांततेसारखी वाटते. या ठिकाणीं धूप, उदबत्ती इ. अहोरात्र जाळत ठेवतात व त्या ठिकाणीं असलेला वृद्ध फकीर एकसारखा 'अल्ला'चा नामोच्चार करीत असतो.

दौलताबादेचा किल्ला:—देवगिरीचा किल्ला हा बराच जुना असला तरी आम्ही पाहिलेल्या सिंहगड, लोहगड आदि किल्ल्यांपेक्षां हा किल्ला सुस्थितींत आढळला. किल्ल्याला एकंदर सात तट असून, तटांची फारच थोडी पडझड झालेली आहे. पहिल्या तटाच्या मुखद्वारांतून आंत प्रवेश केल्यावर दोन्ही बाजूंस अल्लाउद्दीन खिलजीच्या, रामदेवराव यादवांच्या व कांहीं ब्रिटिशांच्या आजुबाजूच्या प्रदेशांतून आणलेल्या तोफा व तोफगोळे ठेवलेले आहेत. यावर इंग्रजीमध्यें त्यांची थोडीबहुत प्राप्त माहितीहि दिलेली आहे. त्या कुणाच्या, केव्हां व कुठें सांपडल्या यांचा उल्लेख त्यांवर केलेला आहे. यापुढें जरा गेल्यावर आजुबाजूस लहानसें जंगलच असल्याचा भास होतो. एक मशीद आहे व तसेंच ठिकठिकाणीं हिंदूंच्या शेंदुरांकित मूर्तीहि आहेत. एक मंदिर तर जसेंच्या तसें असून त्यांत भवानीमातेची स्थापना केलेली आढळली! नंतर दुसरा तट लागतो. तटांचीं मुखद्वारें सरळ रेषेंत नसून तीं मुद्दामच चक्राकार ठेवलेलीं आहेत. ठिकठिकाणीं तटाच्या वरच्या बाजूस लपून हल्ले करण्याच्या वा मोर्चांच्या जागा आहेत. अशा रीतीनें सात तट ओलांडून गेल्यावर मुख्य किल्ल्याच्या पायथ्याशीं आपण येतों. कांहीं पायऱ्या व पडलेले दरवाजे ओलांडून आंत प्रवेश केल्यावर डाव्या हातास एक तळें असून तें संपूर्ण आच्छादित आहे. या तळ्याचा फारच थोडा भाग आपणास दिसतो व तिथून आंत डोकावलें असतां सर्वत्र गडद अंधकार दिसतो, पाणी वगैरे कांहींहि दिसत नाहीं. या तळ्याच्या वरूनच किल्ल्याकडे जाणारी (व हल्लीं बनविलेली) सडक गेलेली आहे. यावरून चढून पुढें गेल्यावर पुढेंच एक मुखबऱ्याला असलेल्या मिनारासारखाच एक मनोरा आहे. त्याला बाहेरून भगवा रंग दिलेला असून आंतून चुनखडीचा सफेत रंग दिलेला आहे. मुखबऱ्याच्या मनोऱ्यापेक्षां हा कमी उंच असला तरी त्याचा घेर मोठा आहे. तसेंच आंत उजेड घेण्याकरितां भरपूर झरोके ठेवल्यानें आंत अंधार म्हणून होत नाहीं. आंतील भिंतीचा गिलावा अनेक नांवांनीं, दिनांकांनीं, सूचनांनीं व पेन्सिलीच्या रेघोट्यांनीं अगदीं झांकाळून गेला आहे!

या मनोऱ्याच्या एक बाजूस राजवाड्यासारखा भाग असून तो सध्या समूळ पडलेला आहे. त्याभोंवतीं चोंहोबाजूंनीं गॅलरी असून वरतीं जाण्यास जिनेहि आहेत. हे ओलांडून बरेंच आंत गेल्यावर निबिड अंधार होतो व मशालीच्या उजेडांतच सर्व कांहीं पहावें लागतें. रस्ते अत्यंत बिकट व वळणावळणाचे आहेत. तसेंच त्यांच्या वरच्या छतास दोहोंबाजूंस दर वळणावर मोक्याचीं ठिकाणें असून त्यांत पहारेकरी बसून शत्रूंच्या सैन्याची कापाकाप करीत. जरा पुढें गेल्यावर तिन्ही बाजूंनीं एकदम भिंती येतात व अशा वेळीं जो एक मार्ग स्पष्ट दिसतो त्या बाजूनें जाण्याचा प्रयत्न केला तर तेथें एक खोल खंदक असून ती मृत्यूची गुहाच आहे असें वाटतें. किल्ल्यावर जाण्याकरितां जो मार्ग आहे तो अत्यंत गुप्त असून, जरा पडझड झाल्यानें फारच जपून चालावें लागतें. सभोंवतालीं वावरणारा निबिड अंधकार, त्यांत जळणारी ती मशाल, व शत्रूंना फसविण्यासाठीं केलेल्या युक्त्या पाहिल्या म्हणजे आश्चर्य, नीति, अभिमान आणि हळहळ यांची कृष्णछाया मनःपटलावर पडते!

यानंतर पुन्हां प्रकाशाचा झोत येतो आणि किल्ल्याची पुढील वाट स्पष्ट दिसते. यापुढें बाले किल्ल्याभोंवती एक संपूर्ण वर्तुळाकार असा मोठा चर असून त्यांत खोल पाणी आहे. त्यावर एक सहज घालतां काढतां येण्यासारखा पूल टाकलेला असून त्या पुलावरूनच आपल्याला

बालेकिल्ल्याकडे जावें लागतें. अर्थातच शत्रुसैन्य चालून आल्यावर पुलाऐवजीं एक अगदीं सहज मोडेल असा पूल टाकतात व त्यामुळें बालेकिल्ल्याचें संरक्षण उत्तम प्रकारें होऊं शकतें. या ठिकाणींहि, या पुलाशिवाय बालेकिल्ल्यावर जाण्याची एक गुप्त वाट आहे. पुलावरून पुढें गेल्यावर एक प्रचंड प्रवेशद्वार आहे; आणि यांतून पुढें गेल्यावर बालेकिल्ल्याची हद्द लागते. बालेकिल्ल्याच्या खालच्या बाजूला दोन अजस्र तोफा ठेवलेल्या आहेत. त्यांचा पल्ला नाहीं म्हटला तरी मैलाचा खास असेल ! प्रत्यक्ष बालेकिल्ल्याच्या भोंवतीहि पडके दिवाणखाने आहेत व बालेकिल्ल्यावर जाण्याकरितां एक दगडी जिनाही आहे. बालेकिल्ल्यावर एक अत्यंत प्रचंड तोफ ठेवलेली असून ही तोफ आम्हीं पाहिलेल्या इतर सर्व तोफांपेक्षां अधिक पल्लेदार व अवजड होती. या बालेकिल्ल्यावरून सभोंवतालचा बराच दूरचा प्रदेश दिसूं शकतो औरंगाबाद शहराचा लष्करी कँप, मुखबरा इ. इथून दिसूं शकतात.

वेरूळः—दौलताबाद ते वेरूळ हें अंतर सुमारें १५–१६ मैल आहे. रस्ता हा सरळ नसून अत्यंत चढउताराचा असल्यानें, आतां आमची गाडी मैदानावर तर थोड्या वेळानें टेकडीवर असा हा टेकडी व मैदान यांचा पाठशिवणीचा खेळ सारखा चालूं होता. दोन्ही बाजूंस दूरवर गर्द झाडी पसरलेली होती. पक्ष्यांचा मधुर किलबिलाट, गाडीचा होणारा भर्रर्र आवाज आणि वळणावर वाजणारा हॉर्न यामुळें एक प्रकारची प्रसन्नता मनास वाटत होती. एखाद्या निर्जन अरण्यामध्यें नदीचा खळखळाट चालू असावा त्याप्रमाणें सरिता वेगानें आमची टॅक्सी अंतर कापीत होती. सुमारें पाऊण तासांत आमची टॅक्सी वेरुळ-लेण्यांच्या मध्यभागीं जाऊन उभी राहिली. आम्ही उतरलों व समोरच गुहेच्या दारांत बसलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांजवळ चौकशी केली. सर्व गुहेंतील कोरीव कामाविषयीं माहिती देणारें एक पुस्तक ६ रुपयांस मिळतें; ज्या गुहेमध्यें अंधार आहे त्या ठिकाणीं इलेक्ट्रिक-लाईटच्या सहाय्यानें किंवा सूर्यप्रकाश एका मोठ्या आरशांतून परिवर्तित करून कोरीव कामें दाखविण्याची व्यवस्था केलेली आहे. ह्या व्यवस्थेचा पंधरा मिनिटांपर्यंत उपयोग केल्यास पांच रुपये पडतात अगर त्याहून जास्त वेळ उपयोगिल्यास जास्त रुपये पडतात; कुठल्याहि कोरीव चित्राची तसबीर (Photo) घेण्यास अगर त्याचा रंगीत ठलपा काढून घेण्यास सक्त मनाई आहे. पण निजामाच्या परवानगीनें प्रतिमा काढतां येतात इ. प्रकारची माहिती या ठिकाणीं आम्हांस मिळाली. इतक्यांत एक गृहस्थ आमच्याजवळ येऊन म्हणूं लागला कीं तीन रुपये दिल्यास मी तुम्हांस सर्व गुहांतील कोरीव चित्रें तोंडी समजावून सांगण्यास तयार आहे. लगेच त्या गृहस्थास बरोबर घेऊन आम्ही गुहा पहाण्यास निघालों.

एकंदर गुहा ३४ असून त्यांपैकीं १–१४ वैदिक धर्मीयांच्या, १५–२९ बौद्ध धर्मीयांच्या व ३०–३४ जैन धर्मीयांच्या आहेत. या गुहांतील सर्वांत प्रशस्त व भव्य अशी जी ' कैलास ' नांवाची गुहा त्यापुढें मोटारी थांबण्यास जागा आहे. वरील ऑफिसहि तिच्या मुखाशीं आहे व हीच १४ नंबरची गुहा होय. या गुहेच्या पूर्वेस वैदिक धर्मीयांच्या व पश्चिमेस बौद्ध व जैन धर्मीयांच्या गुहा आहेत. त्याचप्रमाणें पूर्वेकडील गुहा आम्ही अगोदर पाहिल्यानंतर पश्चिमेकडील गुहा पाहिल्या.

कैलास ही इमारत वरून खालीं खोदीत आणलेली आहे. अशा रीतीचें धाडस करतांना मार्गांत कुठें कच्चा खडक, मुरूम किंवा पाणी लागणार नाहीं याचा अंदाज खात्रीनेंच अगोदर

घेतला गेला असला पाहिजे। ही इमारत तीन मजली असून त्याच्या मधल्या चौकांत एक देवळाच्या शिखरासारखा भाग आहे. पण हें शिखर गोल (Cone प्रमाणें) नसून चार त्रिकोणांचें बनलेलें आहे. त्यापैकीं एका त्रिकोणावर संपूर्ण रामायण चित्रित केलेलें असून दुसऱ्या एका त्रिकोणावर संपूर्ण महाभारत कोरलेलें आहे. कांहीं ठळक व्यक्ति व ठळक ठळक प्रसंग यांचींच हीं कोरीव चित्रें आहेत. या शिखराच्या शेजारींच उत्तरेकडे तोंड करून एक प्रचंड नंदीहि उभा टाकलेला आहे. या शिखराच्या तीन बाजूंनीं तीन मजली इमारत असून त्यांत एका बाजूवर शंकराच्या तांडवनृत्याचे प्रकार, अर्धनारीनटेश्वर शंकराचे कांहीं अवतार इ. भव्य कोरीव कामें केलेलीं आहेत. या चित्रांवरती कोरीव कामाबरोबरच (इ. स. चें ३ रें अगर ४ थें शतक) रंगकामहि केलेलें होतें. परंतु मुसलमानांच्या स्वाऱ्यांनंतर त्यांच्या कारकिर्दीत हे रंग संपूर्णतया जाळून टाकले गेले आणि त्यांच्या हाडीमाशीं खिळलेल्या परधर्म-असहिष्णु वृत्तीनें व माजलेल्या विध्वंसनबुद्धीनें जवळ जवळ सर्व मूर्तींचा कांहीं ना कांहीं भाग फोडून टाकलेला आहे। पण रंग जाळून टाकलेल्या मूर्ती काळ्या पडल्या तरी ही उच्च शिल्पकला संपूर्णतया उध्वस्त करणें त्यांना शक्य नव्हतें म्हणून कीं काय त्यांतील कांहीं थोड्या मूर्ति अजून चांगल्या स्थितींत आढळतात. या नंतर क्रमानें आम्ही १ नंबरच्या गुहेपर्यंत निरनिराळीं कोरलेलीं चित्रें व त्यांचा पौराणिक इतिहास समजावून घेत गेलों. शंकराचे अवतार, विष्णूचे अवतार, तारकासुराचा वध, बळी राजा व बटु वामन, शंकराचीं तांडव नृत्यें, पार्वती व शंकर बुद्धिबळें खेळत असल्याचें चित्र, गरुड नंदी, अष्टभुजादेवी इ. पौराणिक पात्रें व प्रसंग व तत्संबंधित अनेक गोष्टी निरनिराळ्या गुहांमध्ये कांहीं फरकानें कोरल्या होत्या. अलीकडे, बंगल्याच्या गॅलरीवर सिमेंट काँक्रीटचा पुढें आलेला (projected) चौकोन बसविण्याची जी कल्पना ती मूळची जर्मनांची मानली जाते, पण वेरुळ पाहिल्यावर ही गोष्ट खोटी असल्याचें आढळून आलें. कित्येक गुहांतील इमारतींवर असे दगडी, चौकोनी पऱ्यासारखे बसविलेले भाग गॅलरीपुढें आलेले दिसतात. तेव्हां ही कल्पना ३-४ थ्या शतकांतील आर्यांना माहीत होती हें उघड आहे। एका गुहेला 'सीतेची न्हाणी' म्हणतात. त्या ठिकाणी स्नानगृहाकडे निघालेली सीता फारच कारागिरीनें दाखविलेली आहे. बाजूलाच वरून खालीं पाण्याची संततधार चाललेली असते. अशातऱ्हेचें पाणी अनेक गुहांमध्यें वरून लहान प्रमाणांत कां होईना पडत असल्यानें त्याचा परिणाम कित्येक शिल्पकलाकृतींवर झालेलाहि आहे व कालान्तरानें तो प्रभावी रूप धारण करीलसें वाटतें. कांहीं ठिकाणीं हें पाणी निघून जाण्याकरितां कारागिरांनीं स्वतःच व्यवस्था केलेली आहे आणि कांहीं ठिकाणीं सरकारी व्यवस्था झालेल्या असल्या तरी संपूर्णपणें तें पाणी नाहींसें करण्यांत अजून यश आलेलें नाहीं.

बुद्धांच्या गुहांमध्ये गौतमबुद्धाच्या मोक्षप्राप्तीसाठीं बसलेल्या व नंतर ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर तें ब्रह्मविषयक ज्ञान शिष्यांना सांगण्याकरितां घेतलेली एक अवस्था (pose) प्रत्येक गुहेंत आढळते. कानापर्यंत आलेली ती खवल्या खवल्यांची कानटोपी, कानांतील कुंडलें, मांडी घातलेली, अंगठा व जवळचें बोट एकत्र करून वर उचलेला एक हात आणि दुसरा कमरेपुढें ठेवलेला अशी, ती बुद्धाची धीरगंभीर ध्यानस्थ मूर्ति कुशलतेनें कोरलेली आहे. तसेंच शिष्यांसमवेत वादविवाद करणारा बुद्ध, राजामहिपालांना बौद्ध धर्माची दीक्षा देणारा बुद्ध, राज्यत्याग करणारा बुद्ध, पत्नी आणि पुत्र यांच्या प्रेमभावनांचा धिक्कार करून जाणारा बुद्ध, एकांतांत समाधि लावणारा बुद्ध इ. बुद्धाच्या जीवनांतील अनंत प्रसंग शिल्पकारांनीं उत्कटतेनें कोरलेले आहेत. बुद्धासंबंधी बोधिसत्वाच्या रूपानें जातक कथांत ज्या गोष्टी आलेल्या आहेत तद्विषयकहि

बरींच कोरीव चित्रें आहेत. एके ठिकाणीं बुद्धाची सुमारें तीस फूट लांबीची, निद्रित अवस्थेंतील एक अत्यंत भव्य प्रतिमा कोरलेली आहे. ही प्रतिमा व इतर कांहीं तीन चार गुहा पाहण्यास लाइट घ्यावा लागतो. ज्या चतुर्दृश्यांमुळें बुद्धाच्या जीवनांत क्रांति घडून आली त्यांतील सर्वसंगसुखाचा परित्याग करूनच जीवनांतील या दुर्घट आणि किळसवाण्या स्थित्यंतरांतून लीलेनें तरून जातां येतें असें सांगणारा साधु व बुद्ध यांचा वृत्तान्तही एके ठिकाणीं फारच मार्मिक रीतीनें शिल्पित केलेला आहे. तसेंच बुद्धाच्या विवाहाचें दृश्य, पत्नी-पुत्राबरोबर राजवाड्यांत जाणारें त्याचें विलासी जीवन आणि प्रधानमंत्र्यांबरोबर राजधानींत फेरफटका करण्याचा प्रसंग इ० दृश्येंहि नितान्त रमणीय आहेत. ब्रह्मज्ञानाच्या प्राप्तीसाठीं, एका चतुर व इमानी नोकराच्या सहाय्यानें पळून जाण्याचा निश्चय करून आपल्या प्रिय पुत्राकडे व सहधर्मचारिणीकडे बुद्ध जो शेवटला करुणरम्य दृष्टिक्षेप करतो या दृश्याचें चित्रण तर फारच भावनोत्कटतेनें झालेलें असल्यानें तें दृश्य भारी मनोवेधक झालेलें आहे !

जैनांच्या गुहांमध्यें महावीराच्या जीवनांतील असेच निरनिराळे प्रसंग कोरलेले आहेत. यांतील सर्व जैनप्रतिमा दिगंबर असून, या पांच गुहांत बऱ्याच भागांतील रंगरंगोटी दिसेलशी स्पष्ट आहे. बहुतेक मूर्ति मात्र भ्रष्ट केलेल्या आहेत. गुहांतील अगदीं बारीक सारीक शीलांवरही शिल्पकारांनीं आपली कुशलता चालविलेली आहे. वरच्या छतावर केलेलें रंगकाम फारच बहारीचें असून, प्रचंड खांबावरती केलेलें अत्यंत गुंतागुंतीचें नक्षीकाम तर अत्यंत नाजुक आहे ! या पांचहि गुहा दुमजली असून, दुसऱ्या मजल्यावर प्रशस्त दिवाणखाने कोरलेले आहेत. शिल्पकारांनीं ही अविरत केलेली धडपड, त्यांची उच्च दर्जाची शिल्पकला, अजूनहि ज्यांचे घटक कळलेले नाहींत असे त्यांनीं वापरलेले रंग व भारतीय पुराणत्वाचें मूर्तिमंत व जागतें उदाहरण या सर्वांचा समुच्चय असलेलीं हीं वेरूळचीं लेणीं भारतीय संस्कृतीला व तिच्या प्राचीनतम इतिहासाला भूषणभूत होऊन राहिल्यास नवल नाहीं !

अजिंठा— मुसलमानांच्या आसुरी नजरेंतून अजेंठ्याचीं लेणींहि सुटलेलीं नाहींत. वेरूळइतकी नसली तरी या लेण्यांचीहि बरीच जाळपोळ झालेली आहे. अजेंठ्याला कोरीव कामापेक्षां रंगरंगोटी–चित्रकलाच अधिक प्रेक्षणीय आहे व लोक येतात ती ही चित्रकला पहाण्यासच. एकंदर २६ गुहा असून त्यांपैकीं ४,५,९,१४ इ. गुहा महत्त्वाच्या आहेत वेरूळप्रमाणेंच इथेंहि कांहीं गुहा पाहाण्यास लाईट घ्यावा लागतो, पण त्याच्या दरांत वाटाड्या फुकट मिळतो.

अजेंठ्याच्या लेण्यांमधून प्राचीन चित्रकारांनीं दाखविलेली चित्रकला खरोखरच इतकी असामान्य असेल असें आम्हांस वाटलें नव्हतें; पण प्रत्यक्ष पाहिल्यावर मात्र हा संशय साफ खोटा ठरला. भिंतीवर, त्यांना आधारभूत झालेल्या खांबांवर, छतांवर सर्व ठिकाणीं चित्रकारांनीं आपला हात चालविलेला आहे. या चित्रांतच कित्येक गुंतागुंतीच्या भूमितीच्या आकृती, निरनिराळ्या फळांचीं भरलेलीं ताटें (काजू, केळीं, सफरचंद (!) इत्यादि), विविध प्राण्यांचीं चित्रें एका चिनी माणसाचें हॅटयुक्त चित्र, पायमोजे, साडीपीन, केस बांधण्याच्या निरनिराळ्या तऱ्हा, अनेक तऱ्हेच्या फुलांचे गुच्छ, विविध तऱ्हेच्या प्रेक्षणीय वेलबुट्या इत्यादि अगणित व अगदी कालपरवां काढलेल्या चित्रांसारखीं वाटणारीं चित्रें, दर्दी चित्रकारांनीं काढलेलीं दिसतात. एके ठिकाणीं वरच्या छतावर एक अशी कांहीं माणसाची आकृति काढली आहे कीं कुठल्याहि दिशेनें आपण त्याकडे पाहिले तरी तो आपल्याकडेच पहात असल्याचा आपणास भास होतो ! दुसऱ्या ठिकाणीं चार सांबरें एकाच वर्तुळांत कोरलेलीं आहेत आणि आश्चर्य म्हणजे या सर्वांना मिळून एकच तोंड आहे ! अशा तऱ्हेचीं अनेक चित्रविचित्र रंगचित्रणें पाहिल्यावर आणि त्यांचे घटक अजून कुणालाहि ज्ञात झालेले नाहींत हें ऐकल्यावर प्राचीन भरतभूच्या संस्कृतीविषयीं आणि तिला जगज्जेतेपद मिळवून देणाऱ्या या कुशल चित्रकारांविषयीं मनांत आदर व विस्मय यांची संमिश्र भावना प्रादुर्भूत होते !

मे. सु. ओसवाल,
Inter sc. A.

माझी रसवंती आणि तिच्या सख्या

छान सानुली रसवंती ही मेजावर होती
संपुनि गेला तास जाहली मधली विश्रांती
सदनीं गेलों वदनीं आले शब्द हिच्यासाठीं
'रूपसुंदरी कशी राहिली' गहिंवरलों कंठीं
सख्या हिच्या त्या सान परन्तू किति किति थोर
रंक असो वा राव असूं दे कार्य तया घोर
कार्य देखुनी द्रवला नाहीं कोण असा आहे
तुम्हा सांगतों सुज्ञ जनांनो मानव तो नोहे.
सख्या हिच्या मी किति दाखवूं? पुरे शर्त झाली!
भिमरायाच्या करीं शोभली एक भाग्यशाली
जिची थोरवी कार्य वर्णवी हिंदविधाती ती
दास्यत्वाची आग शांतवी काय महाशक्ती!
पुज्य बापुजी निवांत झाले शिष्या जी त्यांची
तरवारीला काय कळे लव महती तेजाची
स्वातंत्र्याच्या रणीं थेंब ना रक्ताचा गेला
स्वराज्य आलें हां हां म्हणतां योग असा आला.
कविरायाची अखंड प्रतिभा सदा हिची दासी
शास्त्रज्ञांची काय तमा अन् कुठें ज्ञान-राशी!
इतिहासानें मार्ग दाखवी अवघ्या जगताला
हिच्या कुळानें राष्ट्र नाहीं का आलें भाग्याला?
संग हिचा मज फार लाभला दोन तपें गेलीं
मासाचें मी वर्ष भोगलें ध्यास हिचा भारी
उच्च कुळांतिल प्रिया खरी ही येवो परतून
हिच्या कारणें शोक जिवाला सदा करी खिन्न.

—शाम

द्वितीय वर्ष कला. अ.

खोटें स्वप्न !

दुनिया स्वप्न असें रे खोटें ! ॥ ध्रु० ॥

नाण्याच्या तालावर जगतीं—
जन गातीं अन् नृत्यहि करिती;
नाणें ! नाणें ! ! नित्य बोलती !
नाणें देव जगाला वाटे । स्वप्न असें रे खोटें ! ॥ १ ॥

माणुसकीला वाव न येथें
पिशाच्चवर्तन जेथें तेथें
दिसतां दुबळा त्यांस ठेचतें—
जग हें; जिकडे तिकडे कांटे । स्वप्न असें रे खोटें ! ॥ २ ॥

उडुनि पांखरू फांदीवरती
स्वस्थ बैसलें; घे विश्रांती
बघवेना तें जगास अगदीं
त्यास ठेचणें भषण वाटे ! । स्वप्न असें रे खोटें ! ॥ ३ ॥

जिवंत असतां ज्यास जाळणें
माणुसकी अन् त्यास समजणें
मढें जाळतां मांग मानणें
चोहिकडे तम महान दाटें । स्वप्न असें रे खोटें ! ॥ ४ ॥

जात उगाळुन नित्य भांडणें,
दुर्गुणास सद्गुण मानणें,
दुःशीला सत्पुरुष लेखणें,
पैशासाठीं बने करंटें । स्वप्न असें रे खोटें ! ॥ ५ ॥

सद्बिद्येला वाव न येथें
सद्वर्तन तें होइ करंटें
सत् जेथें रे फिकेच पडतें
तेथें भ्रामक सारें वाटें । स्वप्न असें रे खोटें ! ॥ ६ ॥

रमाकांत नंदर्गीकर, बी. बी. ए.

—प्रीति-बंधन—

अस्ताचलिं तो जातां दिनमणि
मंद मंद पद टाकित गगनीं
हळूंच येई प्रशांत रजनी
शांत शांत हो सारी अवनी ॥१॥

नीरव प्रसन्न वातावरणीं
निद्रांकित ती सारी धरणी
काहुर उठतें परि तें मन्मनिं
तळमळते अन् तशीच शयनीं ॥२॥

शंका किती त्या येती धांवुनि
बंध मनाचे जाती सुटुनि
नकळत जमतें नीर लोचनीं
थांग तुझा ना लागत अजुनी ॥३॥

बोलायाचें गेलें राहुनि
भाव आपुले अमूर्त अजुनि
आज दूर तूं किती येथुनि
दावुं कसें रे अंतर उकलुनि ॥४॥

संशय नाना मनीं येउनि
हाय टाकिती हृदया जाळुनि
ये अंतरीं आग उफाळुनि
अपुरें परि नेत्रांतिल पाणी ॥५॥

अश्रूंच्या आवरणामधुनि
अस्फुट चंद्र दिसे नभांगणीं
स्मित सुधेचें वर्षत वरुनि
तरळत ये तव मूर्ति त्यांतुनि ॥६॥

भावपूर्ण ते नेत्र रोखुनि
मोहक मधु हास्यामधुनि
स्मृति तव अगणित देसी उधळुनि
वदसी जणूं तूं घेण्या वेंचुनि ॥७॥

तेजोमय त्या स्मृतिकणांतुनि
सहवास क्षण जाती उजळुनि
अबोल भाव अन् साकारुनि
येती नेत्रीं हांसत रंगुनि ॥८॥

निरोप घ्याया व्याकुळ होउनि
जवळीं येउनि नेत्र रोखुनि
मुके बोल गेलास बोलुनि
शक्य न तें मी जाणे विसरुनि ॥९॥

दूर आज तूं माझ्यापासुनि
किती रहाणें असाच अजुनि
अनंत या दिक्काला भेदुनि
येशिल कधीं भेटाया झणीं ॥१०॥

आठव मज वा जा तूं विसरुनि
संशय विरला, शांत आज मी
स्मृति हंसऱ्या तव हृदयीं धरुनि
सदैव राहिन प्रीति-बंधनीं ॥११॥

'कुमुद' (ज्यू. बी. ए.)

" ससुअी और पुन्हूँ "

उपक्रमः—

प्रत्येक देशमें अपनी-अपनी लोक-गाथाएँ होती हैं, जिन के द्वारा वहाँ के लोगों की रुचि और विचारधारा ज्ञान का होता है। सिन्धु में भी अैसी अनेक लोक-गाथाएँ हैं जिनका अुद्गम प्रेम-सरोवर से होकर अन्त में अनन्त, अखण्ड, सत्, चित् आनन्द-स्वरूप-ब्रह्म सागरमें लीन हो जाती हैं। जिस युग में भारत के अन्य कवि नख-शिख वर्णन करने में परस्पर होड़ लगाये रहते थे, अुसीमें अपने काव्य की सफलता समझते थे और अपने पालकों-को प्रसन्न करना ही अपना परम कर्तव्य समझते थे, वहाँ अैसे कवियों का सिन्धु में कभी आदर नहीं हुआ और न अुनको कभी कवि-पद ही मिला। परंतु जिन्हों ने लोक-गीत और गाथाओंम भी अध्यात्मिकता का पुट दे दिया, जिन्होंने अीश्वर को नायक बनाकर और स्वयं अुसकी नायका बनकर विरह में विलाप भरा काव्य निर्माण किय', अुनको हमारे यहाँ कवियोंमें अुच्च पद मिला अैसे कवियों का काव्य आज भी जीवित है। अिन में शाहूलतीफ़, सचल, रूहल, सामी आदि सर्वश्रेष्ठ हैं। यह विचारधारा १५ अक्षुण्ण चली आरही है जबसे सिन्धी-साहित्य हस्तगत हुआ है।

यहाँ हम सिन्धु में सुप्रसिद्ध " ससुअी और पुन्हूँ " की लोक-गाथाका संक्षिप्त वर्णन करते हैं।

कहा जाता है कि जब सिन्धु में राजा दलूराय का शासन था तब अुसके राज्य में नाअूँ नाम का एक ब्राह्मण रहता था। अुसको विवाह किये हुअे बहुत काल व्यतीत होगया परन्तु कोई सन्तान नहीं हुअी। अन्त में दैव-योग से एक लड़की हुअी। ब्राह्मण ज्योतिष-शास्त्र का विद्वान था। वह अुस कन्या का ग्रह-बल विचारते हुये क्या देखता है कि अिसका पाणिग्रहण किसी मुसलमानसे होनेवाला है। यह देखकर वह ब्राह्मण भौंचक्कासा होगया, फिर विचार करने लगा कि कहीं गणित करनेमें भूल न हुअी हो अिसलिये किसी अन्य विद्वद्वर्य ज्योतिषी के पास गया; अुसने भी विचार कर देखा कि बात यथार्थ है तब वह नाअूँ ब्राह्मण घर आकर शोक-संतप्त नीचे मुख कर बैठ गया। स्त्रीने समझा आज आनन्द का दिन है। बहुत दिनके बाद सन्तान हुअी है। अिसलिये खूब मिष्टान्न वगैरेह बनने शुरू हो जाएगे परन्तु पति-देव को शोक-संविग्न—मना देखकर घबड़ा गअी और पूछने लगी:—

" स्वामिन् ! क्या बात है ! आज षष्ठी-पूजन का दिन है, आप को तो खूब आनन्द खुशी मनानी चाहिये; किन्तु आप अिस प्रकार व्याकुल क्यों मालूम होते हैं ! "

यह सुनकर वह ब्राह्मण कहने लगाः—

" प्रिये ! क्या कहा जाय, हम अैसे मन्द-भाग्य हैं कि बहुत दिन के बाद सन्तान हुअी और वह भी अैसी कि जिस का विवाह किसी मुसलमान से होने वाला है। अब अिस कलंक से बचने के लिये कोई अुपाय सोचना चाहिये। मेरा विचार है कि-अिस लड़की को किसी पेटी में बन्द कर नदी में बहा देवें। "

यह बात सुनकर ब्राह्मण-पत्नी तत्काल मूर्च्छित हो गअी। भला माता का हृदय आर यहाँ परम-सुन्दर सुकुमार छः दिन की बच्ची। अुसको अपनी छाती से किस प्रकार अलग करे, यह अुस से सहन न हो सका। परन्तु झूठे धर्म-भयके

आगे कोमल हृदय भी कठोर बन जाता है। अन्ततः विवश होकर अुस सुकुमार बालिका को पेटी में बन्द कर सिन्धु-नद में बहा देना ही पडा। वह पेटी लुढकती-लुढकती भंभोर के पास (अब अिसके खंडहर कराची जिला में ठठा नगर के पास देखे जा सकते हैं) आ पहुँची। वहाँ महमद नाम का धोबी कपड़ा धो रहा था वह अुस पेटी को देखकर तत्पर ले आया। खोलकर क्या देखता है कि-एक दिव्य-कन्या अुस में बन्द है। सहसा अुस बच्ची को अुठा कर छाती से लगा लिया और बारबार चूमने लगा। वह भी बहुत दिनों से सन्तान के सुख से विरहित था। औश्वर की कृपा से अचानक अिस लडकी के मिल जाने से अुस धोबी के आनन्द का पार न रहा और घर में ले आया। धोबिन भी अुस परम-सुन्दरी कन्या को देखकर आनन्द-विभोर हो अुठी, अुसके स्तनों से दुग्ध-धारा बहने लगी और लडकी का सौन्दर्य देखकर अुसका नाम **ससुअी** (शशि) रखा। दिन प्रति दिन वह चन्द्र कला के समान बढने लगी। धोबी भी कोई गरीब नहीं था, अिस लिये हर प्रकार से अुस लडकी का लालन-पालन होने लगा। ससुअी जैसे-जैसे बडी होने लगी वैसे-वैसे अुसकी बुद्धि और चतुरता का भी विकास होने लगा। अिधर महमद धोबी वृद्ध होने लगा फिर भी भंभोर में सब कोई अुसका आदर करता था। वहाँ के हाकिम ने अुसको गाँव का पटेल बना दिया और अन्न आदि के यातायात पर चुंगी लेनेका काम दिया। ससुअी अपने पिता को इस कार्य में बहुत कुछ सहायता देने लगी। एक समय केच मकरान (बलोचिस्तान) में अकाल पडा। वहाँ के शासक आरी ज़ाम (अर्य ज़ाम) ने सिन्धु से अन्न लाने के लिये आदमी भेजे। वे लोग अूँटोंपर अन्न लादकर वापस लौट रहे थे, तब भंभोर में चुँगीपर ससुअीने अुनोंको रोका। ससुअी को मालूम हुआ कि ये केच मकरानके हैं। वहाँ के राजकुमार पुन्हूँ के गुणानुवाद बहुत दिनों से वह सुन रही थी। भला अैसा अवसर वह कैसे जाने देती। अिसलिये अन्न ले जानेवाले अुन लोगों को अुसने रोका, और कहा कि "मुझे कैसे विश्वास हो कि-तुम लोगों के देश में अकाल हुआ है, अिसलिये तुम जाकर अपने राजकुमार पुन्हूँ को ले आओ और वह आकर कहे तब मैं अन्न ले जाने दूँगी।" लाचार वे लोग मकरान को गये, अपने राजा से सब बात कही, परन्तु जिस आरी ज़ाम का अपने पुत्र पुन्हूँ (पूर्णमा) में प्राण था, अेक क्षण भी वह जिसको अलग नहीं कर सकता था, अुसे कैसे भेजता? किन्तु प्रजा की रक्षा के लिये आत्मीय-जन का मोह भी त्याग देना पड़ता है। अतः पुन्हूँ को पिता से आज्ञा मिली और वह अपने साथियों को लेकर भंभोर (सिन्धु) को रवाना हुआ। बस ससुअी (शशि) और पुन्हूँ (पूनों, पूर्णमा) की परस्परमें चार आँखें होगयीं। अन्त में पुन्हूँ को विवश होकर यह कहना पड़ा कि—"भाअी! अब मेरा मकरान लौटना कठिन है अिस लिये मेरे पिता के चरणोंपर हाथ रखकर कहना कि पुन्हूँ (पूर्णमा) अब आप का नहीं है और यह अन्न तुम अपने देश ले जाओ।" पुन्हूँ के ये वचन सुनकर अुनके साथी हक्का-बक्का हो रह गये। लाचार होकर अपने राजकुमार के सिवाय अुन लोगों को अपने देश अकेला ही लौटना पडा। जब आरी ज़ाम ने सुना कि—मेरा प्रिय-पुत्र वहाँ किसी के प्रेम जाल में फँस गया है तब अति-व्याकुल हुआ। बहुत कुछ संदेश भेजे। परन्तु अुनका कोअी परिणाम न निकला। अन्तमें अपने भाअी-बँधुओं में से किन्हीं को भेजा और वे ससुअी के यहाँ आकर मेहमान हुअे अेक दिन मौका पाकर अुन्हों ने ससुअी और पुन्हूँ के भोजन में मादक-पदार्थ मिला दिया जब दोनों रात को अचेत पड़े रहे

तब अुनके भाअी पुन्हूं को अुसी अवस्था में अूंटपर ले भागे। जब ससुअी का नशा टूटा तो पुन्हूं को बिस्तरे पर न देखकर सन्न होगअी अुसके हाथों से मानो कुछ गिर पड़ा। दिन-प्रति-दिन अुसकी अवस्था बिगड़ती गअी। अन्त में अुसने यह दृढ़ संकल्प किया कि पुन्हूं के पद-चिन्होंका अनुकरण करती हुअी जा ढूढ निकालूंगी, और अुसके बिरहमें जोगिन बन जाअूंगी। अिस प्रकार ससुअीके विचार देखकर अुसकी माँ और साथियोंने अुसको बहुत कुछ समझाया परन्तु परिणाम कुछ भी न निकला। अन्त में ससुअी किसीकी न मानकर, जोगिन का भेष बनाकर पुन्हूं को ढूंढने के लिये निकल पड़ी। मार्ग में बहुत कुछ दुख सहने पड़े, पावों के तलुवे छिल गये। कड़ी धूप, वर्षा आदि झेलनी पड़ी एक दिन ससुअी आगे बढ रही थी तब अपने सामने अूंचे अूंचे वृक्ष अति अुन्नत गिरिशिखर देखकर अुसकी आखों में पानी भर आया और वह कहने लगी

" वधो की म वणा, अूंचा डूंगर म थियो।
टिमों म नेणा त पेर विहारियाँ पिरीं अ जा॥ "

अर्थात्—हे वृक्षो! तुम मत बढ़ो, हे गिरिशिखरों। तुम अितने अुचे क्यों होते हो, अरे नेत्रो। कृपाकर तुम पानी तो न बरसाओ जिस से मैं अपने प्रीतम के पाँव देख सकूँ"।

अिस प्रकार ससुअी विलाप करती हुअी अनेक कष्टों को झेलती हुअी मकरान में आ पहुँचती हैं। वहाँ शहर के बाहर जंगल में एक गडेड़िया मिलता है। वह दुष्ट-प्रकृति मानव अुस अबला को अकेला देखकर बलात्कार करना चाहता है तब ससुअी ईश्वर को प्रार्थना करती है और पहाड़ फट जाता है जिस में वह सदा के लिये प्रवेश करती है। कहते हैं कि अुस दरार में ससुअीको पुन्हूं का साक्षात्कार हुआ था।

अिस प्रकार सुप्रसिद्ध ससुअी और पुन्हूं की लोक-गाथा का यह संक्षिप्त सार है।

सिन्धु के सूफी-सन्तोंने अिस प्रकार की लोक-गाथाओं को लेकर अुस में आध्यात्मिक तत्त्व भर दिया है और अुसको अमर बना दिया है। अिन सन्तोंको संयोग से अधिक वियोग में आनन्द मिलता है। एक जगह ससुअी के द्वारा वे कहते हैं

" डोरियाँ डोरियाँ म लहाँ शाल म मिलाँ होत।
मन अन्दरि जा लोच, मछुणि मिलण साँ माटी थिअे "॥

अर्थात:—मैं अपने प्रीतम को ढूँढती रहूँ परन्तु अुनको कभी न मिलूं। मन के अन्दर जो अुत्कण्ठा है वह अुसके मिलने से कभी शान्त न हो। एक स्थान पर वे कहते हैं

" जेकी फिराकाँ, सो वसालाँ न थिओ। "
अर्थात्-जो फिराक (वियोग) में है वह वसाल (मिलन) में नहीं है।

अिस प्रकार जीव फिराक में दुनिया की सब तमन्नाओं को त्याग कर जोगी बनकर ब्रह्मकी तलाश में निकल पडता है अुसको बहुत कुछ कष्ट सहने पडते हैं। जब अुसे मालूम होता है कि अुस ओश्वर की तलाशमें अिधर अुधुर भटकना व्यर्थ है तब वह कहता है:—

" पेही जा पाण में कधमि रूह-रिहाण।
त-नको डूंगरु डेह में, नका केचनि काण।
पुन्हूँ थियसि पाण, ससुअी ताँ सूर हुआ॥

अर्थात्:—जब मैं ने अपने अन्दर प्रवेश कर आत्म चिन्तन किया तब देखा कि संसार में न कोई पहाड है और न कोई केच मकारान जाने की आवश्यकता है। कारण मैं स्वयं पन्हूं (ब्रह्म-रूप) बन गयी हूं। ससुअी (जीव) को तब तक ही दुख है जब तक वह पून्हूं (ब्रह्म रूप) न हुअी थी।

पुरुषोत्तम वसंतलाल जेतली
एफ. वाय. आर्टस् (सी.)

"महाराष्ट्रीय और सिन्धी जनता"

भारत का विभाजन होने के कारण भाग्यवश कहें या दुर्भाग्यवश, हमें अपने घर छोड़के भारत में आना पड़ा। कुछ वर्ष भिधर अुधर भटकते भटकते अन्त में महाराष्ट्र के प्रमुख नगर पुणें में आगमन हुआ और यहाँ ही स्थायी रूप से रहने का निश्चय किया गया। यहाँ के स्थानिक लोगों से संबन्ध में आने के बाद जो कुछ अनुभव प्राप्त हुआ है अुसका सार नीचे दिया जाता है।

भिस में आश्चर्य मानने की कोअी बात नहीं कि कअी जातियाँ कअी कारणों से एक स्थान से दूसरे स्थान पर चली जाती हैं और कुछ समय के बाद अैसा मालूम होता है कि मानो वे लोग वहाँ के हमेशाके बाशिन्दा हैं। जैसे वर्तमान गुजरात के निवासी कुछ शतक वर्ष पूर्व पश्चिम पंजाब के निवासी थे; अेवं वर्तमान मालव जाति सिकन्दरकालीन मल्लोअी है जिसका निवास स्थान था मूलतान। अिस प्रकार भाषा और पहनावा आदि की दृष्टि से वर्तमान महाराष्ट्र के लोग भी सिंधियों के पूर्वज ही कहे जा सकते हैं। भिन लोगों को सिन्धु प्रान्त छोडे हुअे अेक सहस्र वर्ष से अधिक नहीं हुआ होगा अैसा मेरा अनुमान है। अिसके लिये अनेक हेतु हैं जो नीचे दिये जाते हैं।

१. मराठी और सिन्धी भाषा:—

मराठी और सिन्धी भाषाओं को देखने से दोनों में बहुत कुछ साम्य दिखाअी पड़ता है जिसका दिग्दर्शन मात्र यहीं दिया जाता है।

'आहे' क्रियापद मराठी और सिन्धी में समानार्थक है। यह मराठी से सिन्धी में आया हो वा सिन्धी से मराठी में, जो कुछ भी हो, फिर भी वह गुजराती के 'छे' और राजस्थानी 'है' क्रियापद का अुल्लंघन कर जो अब तक अविकृत रूप को धारण किये हुअे है, यह बताता है कि अिन दोनों प्रांतवासियों का अवश्य भाषा-गत अैक्य है।

प्राकृत में प्रथमा के अेकवचन का प्रत्यय 'ओ' है जैसे रामो, वसहो (वृषभ), धम्मो आदि। सिन्धी भाषा में अिसके तीन रूप हो गये हैं (ओ, अु और अु), जैसे रामो, रामू और रामु। प्राचीन मराठी में भी 'अी' और 'अु' के अुदाहरण मिलते हैं, जैसे बोलु, शब्दु, रसु, पावो और विषो आदि।[1]

अुत्तर सिन्ध में शब्दों के बहुवचन में प्राय: 'आँ' प्रत्यय लगता है जैसे—जालाँ, सारिकाँ आदि। मराठी में भी कहीं कहीं अैसे शब्दा के प्रत्यय बनाये जाते हैं-जैसे 'टोप्या', 'सतरंज्या' 'लेखण्या' आदि।[2]

वाक्यों में 'यदि' और 'तर्हि' के बदले मराठी में 'जर' और 'तर' का प्रयोग होता है। लासी (बलोचिस्तान की) सिन्धी में भी 'जर' और 'तर' शब्द प्रयुक्त होता है।[3]

'सूतक' शब्द का सिन्धी में जिस प्रकार विपरीत अर्थ हो गया है अुस प्रकार मराठी में भी विपरीत (मरण-आशौच) अर्थ में प्रयुक्त हुआ है।[4]

१, २, ३, ४ "जय भारती, पुणें" वर्ष-२, संख्या ९-१०, पृ. ५३६ के "सिन्धी और मराठी भाषा" लेख के आधार पर।

५

अब थोड़ा सा शब्द-सादृश्य देखिये :—

मराठी	—	सिन्धी	मराठी	—	सिन्धी
बुडणें	—	बुडणु	मेण	—	मेणु
ओतणें	—	ओतणु	फणी	—	फणी
कुरकुरणें	—	कुरिकणु	ओकारी	—	ओकारो
पिंजणें	—	पिंजणु	वाट	—	वाट
भिजणें	—	भिजणु	वेसण	—	बेंसरि (नथ)
नको	—	नको	वीज	—	विजु
पाठविणें	—	पठणु	चव्हाटा	—	चौबाटो

अिस प्रकार और भी अनेक ठेठ शब्द दिये जा सकते हैं जो दोनों भाषाओं में समानार्थ भी प्रयुक्त होते हैं !

नीचे थोड़े वाक्यों के नमूने भी दिये जाते हैं :—

मराठी	—	सिन्धी	मराठी	—	सिन्धी
पाणी आण।	--	पाणी आणि।	काम चालु आहे।	—	कमु चालु आहे।
पाणी दे।	--	पाणी दे।	पत्र पाठविलें आहे।	—	पत्रु पठ्यो आहे।
			दरवाजा बन्द कर।	—	दरवाजो बंदि करि।
फोटो काढण्याची जागा	—	फोटो कढणजी जगह	पत्र वाच।	—	पत्रु वाचि।

२. पहनावा

पचास वर्ष पूर्व सिन्ध के हिन्दुओंका पहनावा था, पगड़ी, दुपट्टा, अंगरखा और धोती। अिन में शिकारपुर (सिन्ध) की पगड़ी छोड़कर—जो प्रायः पारसी लोगों की पगड़ीसे मिलती जुलती है शेष सिन्ध के पगडियोंका महाराष्ट्र की पगडियों के साथ, अति निकट साम्य है, गुजराथ की पगडी तो निराली और अपने ढंग की है। जैसे श्री विष्णुशास्त्री चिपळूणकर की पगड़ी जिसे पागोटा कहते हैं, अुसे देखकर मुझे तो सिन्ध के " वाहाँ " जाति के लोगों का स्मरण हो आता है। अिस प्रकार पेशवा जिसका चित्र पर्वती मन्दिर, पुणें, में रखा है, अुसकी पगड़ी और खैरपुर रियासत (सिन्ध के लोगों की पगड़ी बहुत कुछ समानता रखती है। अिस प्रकार का साम्य भारत की अन्य पगडियोंमें नहीं देखा जाता।

३. अुपनाम और जातियाँ:—

कोकणस्थ ब्राह्मणों के लिये कहा जाता है कि वे लोग कहीं उत्तर भारत से आये हैं मराठा (क्षत्रिय) लोगों में मोरे अुपनाम वालों का स्पष्ट मौर्य वंश से सम्बध है।[६] मौर्य लोगों का मूल निवास पश्चिमोत्तर भारत में बलोचिस्तान के हालार पर्वत की ' मोर ' नामक शिखर पर था। बलोच मुसलमानों में आज भी ' मोरो ' उपनाम के लोग हैं, जिद के

---

५ " नागरी प्रचारणी पत्रिका, काशी "-भाग १७-अंक-१, पृ. ३।

६ " सम्मेलन पत्रिका, प्रयाग " भाग ३४, संख्या १०-१२ के पृ. २३० के " सिन्धु की मूल संस्कृती और अुसका विकास " लेख से !

नाम से सिन्धु के नवाबशाह जिला में 'मोरो' तालुका और 'मोरो ढंढ (सरोवर)' आदि स्थान प्रसिद्ध हैं। अिस प्रकार 'शिंदे' और 'सिन्धिया' अुपनाम सुनकर मेरे कानों को कभी सिन्धी शब्द का भ्रम हो जाता है। परन्तु जब तक अिस के लिये कोअी दृढ प्रमाण नहीं मिलता तब तक निश्चय से कहना कठिन है कि ये लोग कौन हैं और कहाँके निवासी हैं। कारण कि महाराष्ट्र के अितिहासज्ञ भी अिन के विषय में कुछ निश्चय से नहीं कह सकते। कोअी अिनको शूद्र मानते हैं कोअी क्षत्रिय और कोअी नागवंशीय राजाओं से अिनका सम्बन्ध जोड़ते हैं। संभव है अेक दो शतक के बाद सिन्ध से आये हुअे हम सब लोग भी कहीं भाषा शास्त्रोज्ञों के चक्कर में आकर सिन्धी से सिन्धिया और शिंदे न बन जायँ। अस्तु। शिवाजी महाराज के पूर्वजों का वंशगत सम्बन्ध मेवाड के राणाओंके साथ जोडा जाता है [७] राणाओं मे से किन्हीं लोगों का सिन्ध पर भी शासन था, अैसा अितिहास से जाना जाता है।

अिस प्रकार महाराष्ट्र और सिन्ध के निवासियों का भाषा-गत, वेश-गत और जाति-गत विचित्र साम्य देखकर कहा जा सकता है कि-अिन दोनों प्रांतवासियों का पहिले अवश्य घनिष्ट सम्बन्ध होगा, जो किसी कारण से परस्पर से विछिन्न हो जाने पर चिर विस्मृत-सा हो गया है जिस की याद अितिहास फिर आज दिला रहा है कि किस प्रकार से राष्ट्र-विप्लव आदि कारणों से लोग अेक स्थान से दूसरे स्थान पर चले जाते हैं। और वहाँ के पूर्व बसनेवाले लोगों के साथ मिल-घुल कर अेक हो जाते है।

मुरलीधर कृ. जेतली
इन्टर आर्टस् (ए)

---

७ "राजपूताने का अितिहास" लेखक-गौरीशंकर हीराचन्द ओझा-पृ. २७९।

पुस्तक परीक्षण

साहित्यांतील संप्रदायः हा प्रा. रा. शं. वाळिंबे यांचा टीकाग्रंथ मराठींत अनेक दृष्टींनी अपूर्व असा आहे. गेलीं पन्नास पाऊणशें वर्षें मराठींतील नाटक, कादंबरी, काव्य, लघुकथा हें ललित वाङ्मय बरेचसें इंग्लिश वाङ्मयाच्या अनुरोधानें निर्माण होत आहे. तेव्हां तेथील वाद येथें अवतीर्ण झाले असल्यास नवल नाहीं. अभिजातवाद, स्वच्छंदवाद, वास्तववाद, संकल्पवाद, आदर्शवाद इ. सर्व वादांची व त्यांतील सिद्धान्ताची छाया आपल्या वाङ्मयावर पडलेली आहे आणि टीकाकारांनीं या वादांची थोडीबहुत मीमांसाहि केली आहे. पण या वादांच्या मूळ उगमापर्यंत जाऊन त्यांची इतकी मूलगामी शास्त्रशुद्ध चर्चा मराठींत कोणी केलेली नाहीं. तें कार्य करून प्रा. वाळिंबे यांनीं मराठी टीकाशास्त्राचें स्वरूप जास्त प्रतिष्ठित केलें आहे.

वाङ्मयाचा व जीवनाचा अगदीं निकटचा संबंध असतो असें सर्वच म्हणतात. पण तो किती निकटचा असतो हें या ग्रंथांत जितकें विशद केलेलें आहे तितकें अन्यत्र आढळत नाहीं. हे जे वाद फ्रान्स जर्मनी इंग्लंड या देशांत निर्माण झाले ते तेथील सामाजिक जीवनाचे वाङ्मयांत उमटलेले पडसाद आहेत. राजकीय स्वातंत्र्य, पारतंत्र्य, बुद्धिनिष्ठा-धर्मनिष्ठा, स्त्रियांच्या सौंदर्याकडे पहाण्याची दृष्टि, त्यांचें समाजांतील स्थान, व्यक्ति व समाज यांचे अन्योन्यसंबंध, उच्चनीचता या सर्वांचा संबंध या वादांशीं कसा आहे, या समाजघटनेच्या तत्वांचींच हे वाद म्हणजे भिन्न रूपें, अंगें व पडसाद कसे आहेत, हें दाखवून देऊन प्रा. वाळिंबे यांनीं टीकाकार व लेखक यांना एक नवी दृष्टि प्राप्त करून दिली आहे.

या ग्रंथाचा आणखी एक विशेष वाचकांस सारखा प्रत्ययास येत असतो तो असा कीं, टीकाविषय झालेल्या फ्रेंच, जर्मन, इंग्लिश ग्रंथकारांच्या ललित कृति लेखकानें स्वतः मुळांतून अभ्यासलेल्या आहेत. दुसऱ्या टीकाकारांच्या परीक्षणावरून त्यांचें ज्ञान उसनें घेऊन स्वतः अनुमानें बांधण्याचें धोरण न स्वीकारतां त्या ग्रंथकारांना प्रा. वाळिंबे स्वतःच भेटले आहेत. त्यामुळें लेखनास अभिनव असा जिवंतपणा आलेला आहे.

टीकाशास्त्रांत अनेक दृष्टींनीं अपूर्व असा ग्रंथ निर्माण केल्याबद्दल वाचक, लेखक व ॰काकार या सर्वांच्या वतीनें मी प्रा. वाळिंबे यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतों.

पु. ग. सहस्रबुद्धे

स्वातंत्र्य वीर— कवि शंकर नारायण बर्वे, (प्रकाशक-वि.सी. चितळे, १६९ शनिवार पेठ, पुणें २.)

बॅ. सावरकर यांच्या चरित्रांतील कांहीं प्रसंग श्री. बर्वे यांनीं काव्यामध्यें गोविले आहेत. बालवीर, मुहूर्त मेढ, समरप्रसंग, बंदिवास, पतिपत्नी भेट, वचनबद्ध सागर, हीं कवनें खरोखरच हृदयस्पर्शी आहेत. शिवाय निरनिराळ्या चालीवर ह्या कविता असल्यामुळें त्यामध्यें रसोत्कर्ष विशेष उठावदारपणें झाला आहे. प्रत्येक कवितेच्या प्रारंभीं गद्य प्रास्ताविक असल्यामुळें, **स्वातंत्र्यवीर** म्हणजे श्री. ग. वि. केतकर यांचे शब्दांत पद्यमय सावरकर-जीवनचित्रच होय. स्वातंत्र्यवीरांचा यथोचित गुणगौरव रसभारितपणें केल्याबद्दल आम्ही श्री. शं. ना. बर्वे यांचें अभिनंदन करतों.

संपादक